

Trendanalyse en scenario's West-Brabant

Freija van Duijne, FutureMotions

November 2020

Samenvatting

Opzet

De Economic Board West-Brabant (EBWB) zet in op een duurzame en krachtige West-Brabantse regio die ook in de toekomst weerbaar is. Daarom is het zaak om nu al zicht te hebben op trends en ontwikkelingen die bepalend kunnen zijn voor de toekomst van de regio. Hiermee kunnen kansen vroegtijdig worden gesignaleerd en kunnen toekomstbestendige keuzes worden gemaakt.

De hier gepresenteerde verkenning is uitgevoerd naar aanleiding van de opdracht die REWIN en RWB hebben gekregen van de EBWB en het SB om inzichtelijk te maken hoe om te gaan met de gevolgen van Corona voor de langere termijn op onze economie en op ons economisch vestigingsklimaat.

In deze verkenning is een trendanalyse uitgevoerd om te duiden wat de betekenis is van grote invloedrijke trends en ontwikkelingen in de regio voor de opgaven van de EBWB. Voor de trendanalyse is gebruik gemaakt van de Rabobank Post-Corona-Scenario's en de Post-Corona-scenario's van de provincie Noord-Brabant.

Alle geselecteerde ontwikkelingen zien we als relevant en hebben impact op de economische en maatschappelijke opgaven van de regio. Er zijn allerlei dwarsverbanden en onderlinge relaties tussen bijvoorbeeld ruimtelijke, maatschappelijke en technologische trends. Gezien de relevantie van alle trends zou er een illusie ontstaan als de focus enkel komt te liggen op een aantal

geprioriteerde trends. De meerwaarde van deze brede blik op de trends en ontwikkelingen zit in het doorgronden van de impact en de dwarsverbanden.

Trends

Voor de identificatie van de trends is gekeken naar trends met een impact op: de economie (m.n. 'productiefactoren'), de diverse sectoren, demografische & maatschappelijke ontwikkelingen, arbeidsmarkttrends, wonen & werken, mobiliteit en een tweetal algemenere ontwikkelingen.

Bij de economische trends gaat het met name om trends met impact op de 'productiefactoren' bodem, water, lucht, natuur en de energietransitie. Voor de sectoren gaat het voor landbouw met name om verduurzaming en eiwittransitie en bij de sectoren logistiek en maintenance vooral over de mogelijkheid tot het flexibel aanpassen van de schaal van productie, de onderlinge samenwerking en logistieke vraagstukken als verdozing en de effecten van andere supply chain concepten. Nieuwe ontwikkelingen worden gezien bij creatieve dienstverlening, vrijetijdseconomie en het onderwijs van morgen.

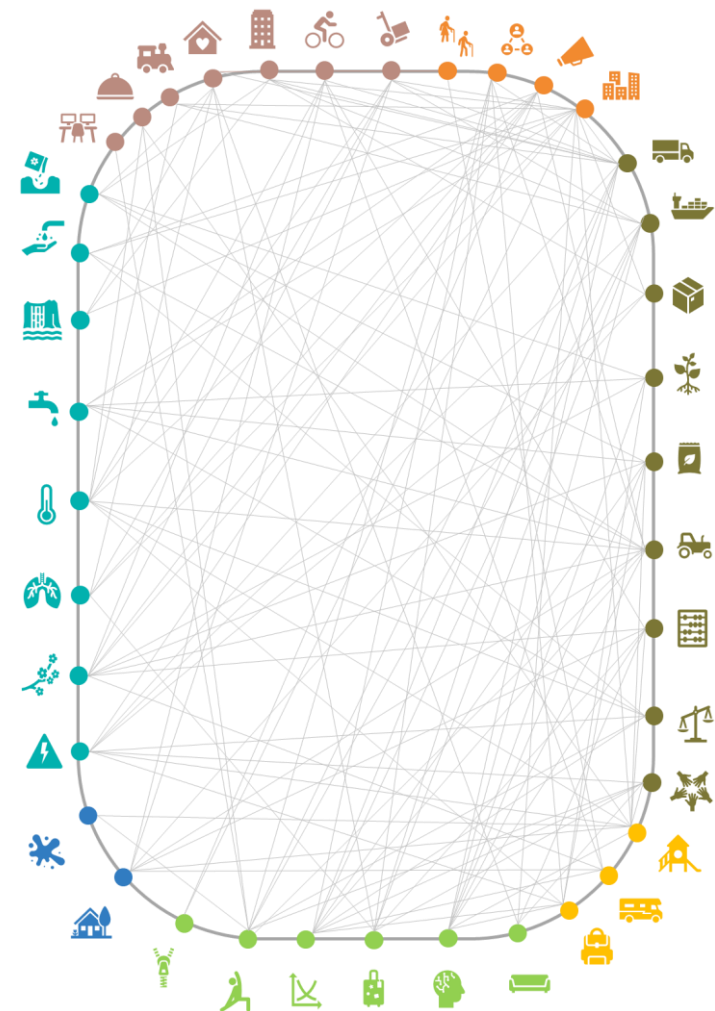
Het onderwijs van morgen sluit aan bij de arbeidsmarkttrends die gaan over de krapte en mismatch, flexibilisering van het werk, arbeidsmigratie en daaraan gekoppelde huisvestingsvraagstukken, veranderende bevolkingssamenstelling en het effect van radicale innovaties op arbeid.

Bij de demografisch en maatschappelijke trends gaat het over vergrijzing, mondigheid van burgers en de aantrekkingskracht van

steden. In het verlengde van de aantrekkingskracht van steden ontstaan trends op het gebied van wonen en werken als de woningbouwopgave en inrichting van kantoren en bedrijventerreinen.

Tot slot zijn er de trends rondom mobiliteit die enerzijds gaan over een lagere emissie of emissieloos, concepten als thuiswerken en 'mobiliteit as a service' en de rol van de (elektrische) fiets en de trein.

In totaal zijn er 37 verschillende trends geïdentificeerd. Die trends hangen met elkaar samen en dat maakt het complex en een 'wicked problem' (zie figuur hiernaast). Daarnaast hebben al deze trends effect op het 'wensbeeld' van West-Brabant als groen hart te midden van stedelijke netwerken. Daarom zijn deze twee ontwikkelingen ook meegenomen als extra trends.

Scenario's

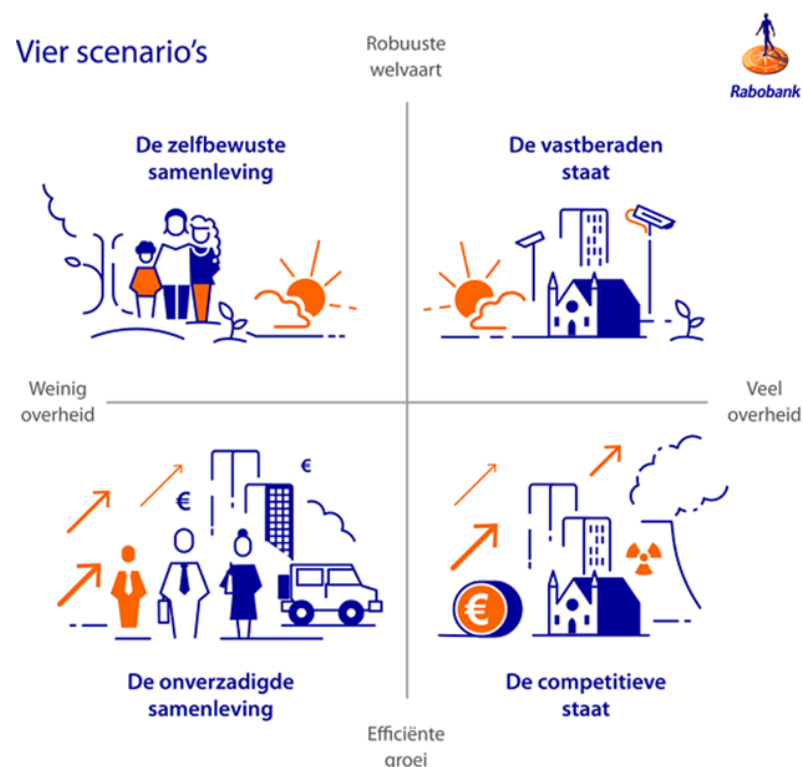
De manier waarop de regio om kan of wil gaan met de trends hangt af van welk 'post-corona-scenario' wordt gevolgd. Het tijdsbeeld dat de economie zich lineair ontwikkelt ligt, door Corona versneld, achter ons. Daarom zijn er nu meerdere scenario's denkbaar in hoe de economie zich, na Corona, verder gaat ontwikkelen. De scenario's moeten helpen om een inschatting te maken op welke manier (combinaties van) trends impact hebben op de economie. In deze trendanalyse werken we met de scenario's van de Rabobank. Die bestaan uit vier verschillende scenario's. Bij ieder scenario is gekeken naar de diverse handelingsperspectieven die dat scenario biedt en wat de impact van Corona daarop is.

De Onverzadigde Staat gaat er, basaal gezien, vanuit dat de maatschappij na corona weer terugveert naar de economie zoals we die kennen. Een economie dus gefixeerd op economische groei. Om verduurzaming te bereiken (handelingsperspectief) zal vooral ingezet moeten worden op afdwingen via wet- & regelgeving en de bijbehorende schaalvergroting van de economische activiteiten zal druk zetten op de ruimtelijk kwaliteit. Het effect van corona is, in dit scenario, dat maatregelen die tot verduurzaming leiden zeer moeizaam tot stand komen. Het levert te weinig economische groei op.

De Competitieve Staat gaat ook uit van economische groei maar heeft als belangrijkste verschil dat de overheid een dominante(re) rol krijgt / houdt in de economische ontwikkeling. Het handelingsperspectief in dit scenario is dat er meer focus ligt op de regionale gebiedsgerichte strategieën, waarbij de overheid niet

meer subsidieert maar eerder investeert. Echter zal ook hier, door corona, de realisatie van de gebiedsgerichte strategieën pas tot stand komen als de effecten van corona zijn ondervangen. De focus ligt immers op economische herstel van de groei.

Vier scenario's

Bij de Vastberaden Staat gaat het niet meer om sec economische groei, maar juist om het creëren van robuuste welvaart. In dat scenario blijft de overheid wel een dominante speler in de economische ontwikkelingen. Economische stimulering verloopt ‘missiegedreven en via transitie-opgaven’. De transities geven het inhoudelijk kader waaraan publieke middelen worden gealloceerd. Corona wordt in dit scenario gezien als een moment om veranderingen te realiseren. Veranderingen in de lange productieketens en naar een andere manier van leven.

Tot slot is er de Zelfbewuste Samenleving waar ook de robuuste welvaart centraal staat, maar de overheid een veel minder dominante rol heeft. De burgers en belangengroeperingen zijn hier prominenter aanwezig. Het handelingsperspectief ligt hier met name in het faciliteren van ontwikkelingen die vanuit de samenleving komen. Door Corona worden de verschillende reactie van de diverse groepen versterkt. Hierdoor ontstaat ook polarisatie en politisering van vraagstukken waardoor kwetsbare groepen in de samenleving meer risico lopen.

Doorontwikkeling

Het belangrijkste doel van de trendanalyse is het gesprek te voeren over de betekenis van de trends en ontwikkelingen met diverse stakeholders. Dit is geen eenmalige activiteit, maar een onderdeel van de strategische samenwerking tussen partijen op de gemeenschappelijke maatschappelijke uitdagingen.

Daarom hebben REWIN en RWB de vraag vanuit zowel EBWB als Strategisch Beraad opgepakt, voortbouwend op het gedachtegoed van Dynamic Strategic Foresight. Hierbij is toekomstverkenning

een continu strategisch proces dat ondersteunend is aan de reguliere jaarplancycclus, strategische mijlpalen en andere ijkpunten voor strategische besluitvorming.

Advies aan de regio is dan ook om dit gedachtegoed in de regio te borgen en te verbreden met andere vertegenwoordigers vanuit de Triple Helix.

Kort overzicht trends.

Verduurzaming van de economie		
	Gezonde Bodem	Gezonde bodem als voeding voor een gezonde regio. Bedreigingen via verzilting, verdroging, inklinking, intensieve landbouw, gewasbescherming, meststoffen, monoculturen, zware machines, grondwaterpeil, gevaarlijke stoffen, microplastics, etc. Impact op onderhouds- en beheerkosten .
	Verbeteren waterkwaliteit	Door wetgeving afgedwongen. Vraagt om een integrale aanpak van landbouw, industrie en huishoudens. Vergt coördinatie, afstemming en integratie van waterbeleid op alle overheidsniveaus.
	Historische zoetwaterstelsels	Herstel van de natuurlijke waterloop zoals krekens en beken. Herinrichting van het landschap. Erfgoed en historische kennis als basis voor technische hydrologische en ecologische maatregelen.
	Verbeteren beschikbaarheid zoet water	Zoet water als bron voor productieprocessen en samenleving. Beschikbaarheid van zoet water staat steeds vaker onder druk, voor zowel bedrijfsmatige afnemers als consumenten.
	Gezamenlijk inzetten op klimaatadaptatie	Water als spil. Hittebestrijding & afvoer van hoosbuien. Groen, waterberging, vitale en kwetsbare functies als energie en drinkwater. Koppelkansen naar kwaliteit fysieke leefomgeving en energietransitie
	Belang van schone lucht	Inzetten op verduurzaming van industriële processen en verminderen van uitstoot (incl mobiliteit). Regionale uitdaging is de eigen regionale uitstoot + die van omliggende industriële gebieden.
	Natuur en biodiversiteit	Allerlei soorten bedrijfsactiviteiten en infrastructurele voorzieningen hebben een ongunstige impact op natuurkwaliteit en biodiversiteit. Bindende instandhoudingsdoelstellingen natuur en biodiversiteit. Betrekken burger en maatschappelijke organisaties.
	Energietransitie	Omgaan naar andere zero-emission energiebronnen als wind en zon. Daarnaast reductie van energiegebruik. Grootste transitieopgave van deze tijd.
Verduurzaming sectoren		
	Aanpassende schaal van productie	Schaalvergroting en slimme, geautomatiseerde systemen. Inzet op grootschalige gerobotiseerde productie en distributie. Duurzame circulaire ketens. Verschillende schaalniveaus van nabijheid van ketenpartners. Flexibilisering proces noodzaak.

	Samenwerken in ecosystemen	Risico: Het wegtrekken van spelers en talentvolle medewerkers, door concurrentie van buiten. Toekomstbestendige business ecosystemen innoveren sterk zijn, duurzamen, kostenefficiëntie, bieden aantrekkelijke werkgevers en zijn maatschappelijke ingebed.
	Interregionale logistiek	Toename van interregionale logistiek. Consumentgericht distributieketens gericht op welvarende afzetmarkten. Industrie-gerichte distributieketens gestimuleerd door reshore/multishore (voorkomen onderbreking in de keten)
	Just-in-Case (reshoring)	Van 'just in time', naar 'just in case'. Reshoring is met name relevant voor de Zeehaven- en het Industrierrein Moerdijk. Goede relaties met meerdere toeleveranciers, bij voorkeur regionaal. Mogelijk grotere ruimte- en emissievraag.
	Versnippering & verodzing	Grootschaligheid van bedrijventerreinen en andere productielocaties en infrastructuur hebben gevolgen voor de beleving van het landschap (versnippering en verdozing) en de ruimtelijke transitieopgaven.
	Eiwittransitie	Transitie in het voedselsysteem van dierlijke eiwitten naar plant gebaseerde eiwitten. Diervriendelijk geproduceerd voedsel.
	Biobased ketens	Innovaties die inzetten op hoogwaardig gebruik van grondstoffen en biomassa . Dit leidt tot nieuwe verdienmodellen en nieuwe samenwerkingsverbanden
	Grootschalig & hyperefficiënt	Schaalvergroting als manier om kostenefficiëntie, innovatiekracht en verduurzaming samen te laten gaan. Kringlooplandbouw als schaalvergroting vanuit meer natuurinclusieve werkmethode. Verminderen overlast (geur, uitstoot, ...).
	Alternatieve verdienmodellen	Niche landbouw als boerschappen en voedselabonnementen. Meerdere verdienmodellen als onderdeel van één inkomen. Combinatie met andere sectoren en burgercollectieven.

Verbreiding sectoren

	Creatieve industrie	De creatieve industrie is samen de ICT-sector de belangrijkste aanjager geweest van de economie in de afgelopen jaren. Vooral in steden. Dit pleit voor verdere inzet op verstedelijking in en rondom Breda. De landsgrens lijkt geen grote drempel voor samenwerking
	Groeiend belang vrijetijdseconomie	Erfgoed is een belangrijk thema voor bezoek. Investeren in erfgoed, onderhoud en toegankelijkheid voor publiek, lonen zich in termen van toeristische bezoeken. Ook natuur en landschap trekt toeristen.
	Onderwijs van (over)morgen	De toekomst van werk gaat veranderen door robotisering en digitalisering. De huidige vraag naar laaggeschoolde arbeid gaat afnemen. Leven lang leren. Slag maken naar een vernieuwde kennisinfrastructuur.

Demografie en maatschappij

	Dubbele vergrijzing	De bevolking wordt steeds ouder. De levensverwachting van ouderen wordt steeds hoger. West-Brabant vergrijst zonder extra (inzet op) groei van inwonertal sneller dan het landelijk gemiddelde.
	Krimpende beroepsbevolking	Het aantal volwassenen onder de 65 neemt sterk af. De verhouding werkenden en niet-werkenden wordt daarmee extra ongunstig beïnvloed, hetgeen versterkt wordt door de 'trek naar de steden'.
	Mondige burgers	Burgers slaan vaker de handen ineen voor oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken in hun eigen buurt. Burgers als onderdeel van de Triple Helix aanpak. Ook polarisatie en verruwing.
	Aantrekkingskracht steden	Het landelijk gebied in de regio West-Brabant is aantrekkelijk voor forensen. Jongeren trekken weg naar de steden vanwege opleidingen en goede baanbereikbaarheid. Gezinnen komen nauwelijks terug naar het landelijke gebied. Waardoor dit gebied extra hard vergrijst.

Arbeidsmarkt

	Krapte & mismatch	Krappe arbeidsmarkt. Deels is dit conjunctureel bepaald. Deels spelen er structurele factoren zoals vergrijzing, krimpende beroepsbevolking. De vraag naar allerlei arbeidskrachten en voor technisch geschoolde arbeidskrachten neemt toe. Leven Lang Leren.
	Flexibilisering werk	Het aantal flexwerkers in de afgelopen vijftien jaar toegenomen van 1,1 naar 2 miljoen mensen. De WRR signaleert dat nieuwe technologie, flexibilisering en intensivering van werk (werkdruk) grote gevolgen gaat hebben voor de arbeidsmarkt.
	Arbeidsmigratie	De onmisbaarheid van arbeidsmigranten zal toenemen naarmate de vergrijzing voortschrijdt en de demografische ontwikkelingen al maar ongunstiger wordt. Verschuiving van arbeidsmigranten uit Oost-Europa naar Midden-Oosten en Afrika.
	Huisvesting arbeidsmigranten	Op dit moment zijn er onvoldoende verblijfsplekken voor arbeidsmigranten. Het tekort aan woonruimte beïnvloedt het aanbod van arbeidskrachten negatief. Migranten vestigen zich liever in regio's waar wel passende woonruimte beschikbaar is.
	Diversiteit bevolkingssamenstelling	De diversiteit van de bevolking en het aantal inwoners met een migratieachtergrond zullen richting 2050 verder toenemen. Tegen gaan van arbeidsmarktdiscriminatie. Talent zoekt goed regionaal woon- en leefmilieu als vestigingsplaats.
	Impact radicale innovatie	Grote verandering door de snelle ontwikkeling in digitale technologie en kunstmatige intelligentie. Door digitalisering verandert de vraag naar arbeid (minder vraag of vaker een hoger niveau van kennis en vaardigheden nodig).

Wonen en werken

	Woningen en woningbouw-opgave	Het woningtekort is een urgent aandachtspunt. Belangrijke strategische opgave. Beschikbare, betaalbare en courante woningen vergroten de aantrekkingskracht van de regio. Door verstedelijking focus op inbreiding in plaats van uitbreiding.
	Kantoren en bedrijven-terreinen	Mogelijke transformatie van bedrijfsruimte naar woningen , maar ook herstructurering en ruimte voor nieuwe bedrijven. Fysieke winkels staan onder druk. Meer vraag naar logistieke centra door online winkelen. Uitgifte terreinen is integraal en gebiedsgericht vraagstuk.

Trends in mobiliteit

	Logistiek met lagere emissies	EU emissiereductiedoelstellingen voor nieuwe vrachtwagens: in 2025 15% minder CO2 mogen uitstoten en in 2030 30% (tov 2019). Samenwerking tussen verschillende stakeholders in de infrastructuur nog te organiseren . Stimulans tot innovatie.
	Mobiliteit 'as a service'	Mobiliteit as a service biedt mensen meer mogelijkheden om zich te verplaatsen zonder een eigen voertuig te bezitten. Diversiteit aan deelconcepten (fiets, scooter, auto) of mobiliteitskaart.
	Thuiswerken	Structureel meer thuis werken heeft gevolgen voor de drukte op de weg en in het ov, de reiskosten van de werkgever en reistijd van de werknemer, gebruik van kantoorruimte, conferentielocaties, en de hospitality sector die hieraan ondersteunend is.
	Trein voor lange afstand	Onderdeel van de Green Deal van de EU is een Europees treinnetwerk dat concurrerend is met het vliegtuig . Voor de West-Brabant is de aansluiting op het Europees treinnetwerk via Rotterdam of Antwerpen. Deze verbindingen gaan belangrijker worden.
	Electrische fiets (regionaal en last mile)	De elektrische fiets is het meest verkochte type fiets. Nieuwe bakfietsen en transportfietsen zijn veel al elektrisch, waardoor ze geschikt zijn als last mile solution in pakketbezorging en maaltijdbezorging .

Overige ontwikkelingen

	Wicked problems	Een veelvoud aan maatschappelijke opgaven voor de regio heeft een ruimtelijke component. Vaker dan eens is er sprake van conflicterende belangen . Steeds vaker wordt er gepleit voor een gebiedsgerichte aanpak , wat aansluit op de strategie van het prioriteren van hotspots .
	Identiteit als groene hart	Het landelijke karakter van West-Brabant biedt kansen om als groen hart met hoogwaardig erfgoed te fungeren, tussen grootstedelijke clusters . Dit legt extra nadruk op het belang van een kwalitatief hoogwaardige leefomgeving, zowel in stedelijk als landelijk gebied.

Inhoudsopgave

Samenvatting	1
Opzet	1
Trends.....	1
Scenario's	3
Doorontwikkeling.....	4
Kort overzicht trends.....	5
1 Inleiding & opbouw	11
1.1 Strategische koers voor de regio West-Brabant	11
1.2 Toekomstverkenning om vraagstuk gevolgen Corona te duiden 12	
2 Trendverkenning	14
2.1 Focus en indeling trendanalyse.....	14
3 Verduurzaming van de economie	15
3.1 Trends m.b.t. verduurzamingsopgaven en impact op de economie.....	15
3.2 Energietransitie: terugdringen energiegebruik, zero emission energiebronnen	21
4 Verduurzaming sectoren.....	22
4.1 Verduurzaming van de landbouw	22
4.2 Eiwittransitie: plant-based innovatie, regionale ketens 22	
4.3 Aanpassende schaal van productie	24
4.4 Samenwerken in business ecosystemen en interregionale logistiek.....	25
4.5 Van 'just in time', naar 'just in case': reshoring, in house design, nieuwe circulaire ketens en interregionale samenwerkingsverbanden	26
4.6 Ruimtelijke risico's van 'verdozing'	26
5 Verbreding van economische sectoren, beroepen van de toekomst.....	28
5.1 Creatieve dienstverlening als katalysator voor allerlei sectoren.....	28
5.2 Groeiend belang van vrijetijdseconomie.....	28
5.3 Onderwijs: voorbereiden op de beroepen voor (over)morgen.....	29
6 Demografische en maatschappelijke trends met impact op de economie	31
6.1 Dubbele vergrijzing plus krimpende beroepsbevolking .	31
6.2 Mondigheid van burgers, burgerschap en energieke samenleving, maar ook polarisatie van meningen en ruwe omgangsvormen.....	31
6.3 Aantrekkingskracht van steden, gevolgen Coronacrisis.	32
7 Arbeidsmarkttrends.....	34
7.1 Krapte en mismatch op de arbeidsmarkt.....	34

7.2	Flexibilisering van werk: toename zzp'ers, vaste baan minder vanzelfsprekend, scholing en nieuwe vaardigheden van belang voor een ieder	34	10.1	Verduurzaming, woningbouw, recreatie en economische ambities concurrerend in de ruimte: wicked problems vragen om zorgvuldig proces en een gebiedsgerichte aanpak	44
7.3	Arbeidsmigratie en buitenlandse seizoenswerkers, vergrijzing in de EU.....	35	10.2	West-Brabantse identiteit: groen hart ten midden van stedelijke netwerken	44
7.4	Huisvesting van arbeidsmigranten, een slepend vraagstuk	35	11	Analyse Post-Corona-Scenario's	45
7.5	Toenemende diversiteit bevolkingssamenstelling, arbeidsmarktdiscriminatie en actieve jacht op kenniswerkers..	36	11.1	Inleiding	45
7.6	Radicale innovatie, kunstmatige intelligentie en verwachte impact op arbeid	37	11.2	De onverzadigde samenleving.....	49
8	Wonen en Werken	39	11.3	De competitieve staat	51
8.1	Woningen en woningbouwopgave	39	11.4	De vastberaden staat.....	54
8.2	Kantoren en bedrijventerreinen	40	11.5	De zelfbewuste samenleving	57
9	Trends mobiliteit	42	12	Strategische noties in aanloop naar verdere visieontwikkeling	61
9.1	Logistiek met lagere emissies.....	42			
9.2	Mobiliteit as a service	42			
9.3	Thuiswerken, online meetings en events.....	42			
9.4	Trein voor de lange afstand, verbinding van de regio met Rotterdam en Antwerpen	43			
9.5	Elektrische fiets voor regionaal vervoer en last mile logistiek	43			
10	Overige ontwikkelingen.....	44			

1 Inleiding & opbouw

1.1 Strategische koers voor de regio West-Brabant

De Economic Board West-Brabant (EBWB) zet in op een duurzame en krachtige West-Brabantse regio die ook in de toekomst weerbaar is. Daarom is het zaak om nu al zicht te hebben op trends en ontwikkelingen die bepalend kunnen zijn voor de toekomst van de regio. Hiermee kunnen kansen vroegtijdig worden gesignaleerd en kunnen toekomstbestendige keuzes worden gemaakt.

West-Brabant heeft een gunstige ligging tussen de mainports van Rotterdam en Antwerpen. De West-Brabantse economie is vitaal en divers. De regio kent een aantal belangrijke sectoren en waardeketens. Dit zijn agro-food en bio-based economy, logistiek, high-tech systems en creatieve dienstverlening. Daarnaast groeit het belang van vrijetijdseconomie. Op dit moment zijn er veel goedlopende bedrijven, maar is de groei en het innovatiepotentieel nog niet erg hoog. Ook liggen er kansen in het versterken van onderlinge netwerken in termen van waardeketens. Zowel de ligging als de diversiteit in ondernemerschap bieden kansen voor West-Brabant als hub voor vernieuwend ondernemerschap.

De RWB en REWIN werken op dit moment aan de uitwerking van de visie op de West-Brabant, vanuit de strategie van verbinden, verslimmen en verduurzamen. Deze vormen de rode draden van de aanpak. Via de stuurgroepen, agrofood biobased, logistiek, high-tech maintenance en creatieve dienstverlening zijn op deze

thema's programma's geagendeerd met concrete initiatieven en acties. Dit gebeurt bijvoorbeeld door de samenwerking tussen de overheid, bedrijfsleven en onderwijsinstututen in de Triple Helix te versterken. Via het actieprogramma van de RWB (2019-2023) wordt gewerkt aan het randvoorwaardelijk systeem. Dit is onder andere vertaald in de versteviging van de stedelijke dynamiek in het programma Sterke Steden. Ander onderdeel van het actieprogramma is het thema Vitaal Platteland, dat vanuit een ruimtelijk perspectief werkt aan de economische kansen in het licht van de transitie op gebied van o.a. energie en klimaatadaptatie. Veel van de daar te ontwikkelen praktijken houden verband met het programma Circulaire economie. Tot slot is een belangrijk thema vanuit de Triple Helix, de aansluiting van onderwijs en arbeidsmarkt. Deze is geagendeerd in de Human Capital Agenda. Dit zijn voorbeelden van aanpakken waarmee overheden kunnen sturen op het creëren van de randvoorwaarden voor een krachtige regionale economie.

In deze fase van het actieprogramma zijn de grootste prioriteiten in de visie van de RWB en REWIN: 1) stedelijke ontwikkeling in combinatie met het aanpakken van mobiliteitsvraagstukken en economische vooruitgang (die niet enkel op monetaire groei hoeft te zijn gebaseerd), 2) zorgvuldig kwalitatief hoogwaardig ruimtegebruik gericht op economische functies, zoals agro en bedrijventerreinen inclusief toekomstbestendige logistieke locaties en 3) vanuit juridische kaders of vanuit andere beweegredenen, verduurzaming, verminderen overlast (geur, geluid, horizonvervuiling), versterken gezondheid.

Terwijl de diverse Triple Helix partijen actief werken aan een krachtige regio en stevig koerst op de doelen van de Economische Agenda West-Brabant, wordt de wereld -en dus ook de regio West-Brabant- geconfronteerd met de COVID19-pandemie. Dit heeft evidente economische en maatschappelijke gevolgen voor de korte- en middellange termijn. Tegelijkertijd brengt het extra onzekerheid voor de veranderingen op de wat langere termijn. Bepaalde trends, zoals digitalisering en werken op afstand, zouden erdoor versterkt kunnen worden evenals de gevolgen voor het vestigingsklimaat en de bouwopgave. Economische gevolgen zouden impact kunnen hebben op investeringen die te maken hebben met verduurzaming. Daarmee kan het impact hebben op de waardeketens van bedrijven en de ambities voor de topsectoren agrofood & biobased en logistiek.

1.2 Toekomstverkenning om vraagstuk gevolgen Corona te duiden vanuit Dynamic Strategic Foresight

De hier gepresenteerde verkenning is uitgevoerd naar aanleiding van de opdracht die REWIN en RWB hebben gekregen van de EBWB en het SB om inzichtelijk te maken hoe om te gaan met de gevolgen van Corona voor de langere termijn op onze economie en op ons economisch vestigingsklimaat. Deze vraag hebben REWIN en RWB opgepakt vanuit de het gedachtegoed van Dynamic Strategic Foresight. Hierbij is toekomstverkenning een doorlopend strategisch proces dat ondersteunend is aan de reguliere jaarplancycclus, strategische mijlpalen en andere ijkpunten voor strategische besluitvorming.

De inzet is om vanuit dialoog met o.a. mede-overheden samenhang te organiseren op beleidsthema's en inzicht te ontwikkelen in prioriteiten voor de lange termijn. Van belang is ook de synergie met kortetermijnbeleid en uitvoeringsagenda's om conflicterende maatregelen en ongewenste prikkels te voorkomen.

Dynamic Strategic Foresight voorziet in de continuïteit van dit dialoogproces voor het duiden van de impact van invloedrijke trends op de belangrijkste maatschappelijke opgaven, en de kansen voor strategie en beleid om te koersen richting een duurzame, welvarende en succesvolle toekomst.

1.2.1 Post-Corona-Scenario's

In deze verkenning is een trendanalyse uitgevoerd om te duiden wat de betekenis is van grote invloedrijke trends en ontwikkelingen in de regio voor de opgaven van de EBWB. Uiteraard spelen daar ook de gevolgen van de Coronacrisis. Het belangrijkste doel van de trendanalyse is het gesprek te voeren over de betekenis van de trends en ontwikkelingen met diverse stakeholders. Even als t.a.v. de dialoog over trends is dit geen eenmalige activiteit, maar een onderdeel van de strategische samenwerking tussen partijen op de gemeenschappelijke maatschappelijke uitdagingen.

Met kennis en inzichten over de trends is het gesprek verder ingezoomd op de gevolgen van de Coronacrisis. Daartoe zijn de Rabobank Post-Corona-Scenario's gebruikt. Deze beschrijven vier Nederlanden na Corona. Aanvullend is gereflecteerd op de Post-Corona-Scenario's van Provincie Noord-Brabant. Het gesprek ging over de implicaties van de scenario's en de

handelingsperspectieven om te bouwen aan de opgaven van de regio. Vanuit dit gesprek is een verdere vingeroefening gedaan rondom de visie, missie en belangrijkste governance-vragen voor de regio.

2 Trendverkenning

Deze trendverkenning gaat in op de belangrijkste trends en ontwikkelingen voor de regio West-Brabant. Het beschrijft het algemene beeld bij deze trends en aanvullend (voor zo ver mogelijk) geeft het specificering van de trend voor West-Brabant. Het doel van deze verkenning is om een dialoog te kunnen voeren over de impact van deze trends op de regio en de betekenis daarvan voor de doelen in de huidige Economische Agenda West-Brabant en de daaraan gelieerde Uitvoeringsagenda van REWIN en het Actieprogramma van de RWB. In het project zijn meerdere dialoogsessies gevoerd met medewerkers van RWB en REWIN. De uitkomsten van deze gesprekken over de trends zijn verwerkt in de analyse. Aanvullend zou deze trendverkenning kunnen worden gebruikt om op gelijke wijze de dialoog met de stakeholders te voeren en gezamenlijk de impact van trends op de opgaven scherper te formuleren.

Alle geselecteerde ontwikkelingen zijn relevant en hebben impact op de economische en maatschappelijke opgaven van de regio. Er zijn allerlei dwarsverbanden en onderlinge relaties tussen bijvoorbeeld ruimtelijke, maatschappelijke en technologische trends. Gezien de relevantie van alle trends zou er een illusie ontstaan als de focus enkel komt te liggen op een aantal geprioriteerde trends. De meerwaarde van deze brede blik op de trends en ontwikkelingen zit in het doorgronden van de impact en de dwarsverbanden. Daartoe is het van belang om vanuit een 360°-blik integraal het gesprek te voeren over de drijvende krachten van verandering.

2.1 Focus en indeling trendanalyse

Deze trendanalyse richt zich op de trends en ontwikkelingen die direct en indirect belang hebben voor de economische waardeketens in de regio West-Brabant (sectoren), de impact op de strategische thema's van verbinden, verslimmen en verduurzamen en de randvoorwaarden hiervoor in termen van de opgaven economie, arbeidsmarkt, mobiliteit en ruimte.

3 Verduurzaming van de economie

Het thema economie in de Economische Agenda van West-Brabant en het daarbij horende Actieprogramma van de RWB en Uitvoeringsprogramma van REWIN heeft betrekking op het bevorderen van sterke business ecosystemen, de transitie naar verduurzaming van de regio in termen van circulair (biobased) grondstof- en materiaalgebruik, digitalisering en robotisering in een innovatieve economie, en het stimuleren en faciliteren van toekomstbestendige bedrijventerreinen.

Trends die van impact zijn op de economie hebben allereerst te maken met de grote integrale verduurzamingsopgaven. Denk aan de energietransitie, klimaatadaptatie, emissiereductie, bodemkwaliteit en natuur-inclusief ondernemen. Gezien de juridisch bindende doelstellingen en de hoge beheer- en onderhoudskosten van vertraagde inzet op verduurzaming, hebben deze verduurzamingsopgaven sterk in urgentie gewonnen en zullen een belangrijk thema zijn in de komende jaren.

Specifiek voor de regio West-Brabant heeft verduurzaming te maken met verdere ontwikkeling van circulaire en biobased productieketens. Dit sluit aan bij de sectoren waar REWIN zich op richt. Het ontwikkelen van circulaire waardeketens is een transitie ten opzichte van gangbare lineaire waardeketens, waarbij duiding van trends en ontwikkelingen kan helpen om kansen te ontdekken en bevorderen. Eveneens is in de regio grote aandacht voor de eiwittransitie en het groeiende belang van plantaardige, lokale eiwitten voor food en feed.

3.1 Trends m.b.t. verduurzamingsopgaven en impact op de economie

Ontwikkelingen ten aanzien van de kwaliteit van de leefomgeving zijn sterk onderling verbonden. In dit hoofdstuk bespreken we ontwikkelingen in de bodemkwaliteit, water (waterkwaliteit, landschappelijke kwaliteit en zoetwaterbeschikbaarheid), schone lucht, en natuur en biodiversiteit.

3.1.1 Gezonde bodem als voeding voor een gezonde regio
Bedreigingen via verzilting, verdroging, inklinking, intensieve landbouw, gewasbescherming, meststoffen, monoculturen, zware machines, grondwaterpeil, gevaarlijke stoffen, microplastics, etc. leiden tot toenemende onderhouds- en beheerskosten.

Bodems in Nederland staan al jaren onder druk. Een slechte bodemkwaliteit heeft diverse ongunstige gevolgen. Het bemoeilijkt de haalbaarheid van juridisch bindende doelstellingen op gebied van natuur en biodiversiteit. Het leidt tot toenemende onderhouds- en beheerskosten (voor overheden en bedrijven). De problemen als gevolg van een slechte bodemkwaliteit leiden tot een gedaalde landschappelijke beleving en zijn ongunstig voor de vrijetijdseconomie.

Richtlijnen en beleidsmaatregelen om verbeteringen aan te brengen hebben maar ten dele resultaat opgeleverd, waardoor

veel gestelde milieu- en natuurdoelen niet worden gehaald.¹ De Rli wijst op het intensieve gebruik door landbouw die steeds hogere productiviteit heeft weten te behalen.

Gewasbeschermingsmiddelen, meststoffen, hoog salderende gewassen, monoculturen, grote zware machines en verlaging van het grondwaterpeil dragen allemaal bij aan dalende bodemkwaliteit. Gevaarlijke stoffen, zoals PFAS, microplastics en medicijnresten zijn een andere reden tot zorg. Problemen van landbouwbodems zijn o.a. de verstoorde bodemstructuur die leidt tot inklinking, vernatting en verdroging, en een verstoorde biodiversiteit wat de opbouw van organische stoffen bemoeilijkt. Problemen van bos- en natuurbodems zijn verstoring van de biochemie en biodiversiteit door depositie van stikstof en zwavel, waardoor ze vatbaarder zijn voor droogte, plagen en ziekte. Verlaging van het grondwaterpeil speelt eveneens parten. Klimaatverandering verergert de bestaande problemen vanwege stijgende bodemtemperatuur en snellere afbraak van organische stof. Droogte van bodems draagt bij aan snellere verzilting.

Het bewustzijn in Nederland over de problemen en kwetsbaarheden van bodems lijkt te zijn gegroeid in de afgelopen jaren. Daardoor is het mogelijk dat deze trends door richtlijnen en beleidsmaatregelen in de komende jaren wél kan keren. Vanuit de Omgevingswet kunnen provincies sturen op bodembeheer via gebiedsgerichte processen. De Rli adviseert het principe ‘functie volgt bodem’ in de Omgevingswet onder te brengen. Dit geeft

extra aandacht aan vraagstukken rondom bodemkwaliteit bij ruimtelijke ordeningsprocessen.

Ook de EU onderkent het belang van een gezonde bodem en heeft daarom zeer recentelijk ‘Gezonde Grond’ tot één van de vijf Europese missies gemaakt.

3.1.2 Water

Door intensief gebruik van watersystemen is waterkwaliteit een continu aandachtspunt met economisch impact. De beschikbaarheid van zoet water staat steeds vaker onder druk. Dit heeft gevolgen voor bedrijfsmatige afnemers van zoet water, als ook voor consumenten. De droogte van de afgelopen jaren heeft ertoe geleid dat we anders naar de inrichting van ons landschap en het waterpeil zijn gaan kijken. Dit heeft gevolgen voor de leefbaarheid en brengt andere opgaven en economische kansen met zich mee bij business development en uitwerking van het randvoorwaardelijke systeem. Tegelijkertijd ontstaan hier kansen voor innovatie en voor samenwerking tussen bedrijven en sectoren.

Verbetering waterkwaliteit

Door wetgeving afgedwongen. Vraagt om een integrale aanpak van landbouw, industrie en huishoudens. Vergt coördinatie, afstemming en integratie van waterbeleid op alle overheidsniveaus.

¹ RLI, 2020. *De bodem bereikt?!*

Verbetering van waterkwaliteit wordt door wetgeving afgedwongen en heeft prioriteit in het actieprogramma van de RWB. De huidige en voorgenomen beleidsmaatregelen voor het verbeteren van de waterkwaliteit lijken volgens het PBL het gewenste effect te gaan bereiken.² Het PBL wijst op het belang van een integrale aanpak, aangezien watersystemen voor gebruik door landbouw, industrie en huishoudens met elkaar verband houden. Coördinatie, afstemming en integratie van waterbeleid door Rijk, provincies, waterschappen en gemeenten helpen om gemeenschappelijke doelenkaders te ontwikkelen en verdere verbeterplannen door te voeren. Bijvoorbeeld t.a.v. de vrijwillige maatregelen van het Deltaplan Agrarisch Waterbeheer (DAW). Nu leidt dat nog niet tot het behalen van alle gestelde doelen.

De rol van historische zoetwaterstelsels bij de integrale landschappelijke kwaliteit

Herstel van de natuurlijke waterloop zoals kreken en beken. Herinrichting van het landschap. Erfgoed en historische kennis als basis voor technische hydrologische en ecologische maatregelen.

Een integrale kijk op leefomgevingsvraagstukken komt o.a. tot uiting bij natuurlijk waterloopherstel, zoals de inrichting van beken en kreken. De krekensystemen in de kleigebieden van West-Brabant geven een karakteristiek landschapsbeeld en zijn van belang voor de waterhuishouding. In het langetermijnbeleid bij de Krekensie wordt ingezet op meer differentiatie tussen de krekensystemen en

daardoor meer kansen voor flora en fauna.³ Beekdalen zoals dat van de Aa, de Weerij en de Mark bieden veel potentieel voor het tegen gaan van verdroging en diversificatie van soorten. Erfgoed en historische kennis over de loop van beekstromen bieden nuttige aanknopingspunten voor technische, hydrologische en ecologische maatregelen om droogteproblematiek tegen te gaan.⁴

Verbeteren beschikbaarheid zoet water

Zoet water als bron voor productieprocessen en samenleving. Beschikbaarheid van zoet water staat steeds vaker onder druk, voor zowel bedrijfsmatige afnemers als consumenten.

De uitzonderlijke droogte van 2018, en de daarop volgende droge voorjaars- en zomers van 2019 (en 2020) onderstrepen volgens de Deltacommissaris de noodzaak van een Deltaplan zoetwater.⁵ In de Zuidwestelijke Delta, inclusief West-Brabant zijn niet op ieder moment voldoende garanties voor zoet water. Hoewel de omzetting van zoet naar zout in het Volkerak-Zoommeer (bedoeld om blauwalg terug te dringen en de ecologie te verbeteren) voorlopig niet door gaat, betekent uitstel hiervan dat bij de plannen voor verbetering zoetwater hier alsnog adaptief op moeten worden ingespeeld. Het waterschap Brabantse Delta en de provincie Noord-Brabant werken aan een gebiedsproces voor zoet water met de gebruikers rondom het Volkerak-Zoommeer. Met de

² PBL, 2020. *Nationale analyse waterkwaliteit. – Onderdeel van de Delta-aanpak waterkwaliteit.*

³ Waterschap Brabantse Delta en RWB, 2012. *Kreken als de motor van de watermachine. “De Krekensie”.*

⁴ Zie ook opinie-artikel Joks Janssen: *De weg vooruit, is de weg terug.* Brabants Dagblad 11 augustus 2020.

⁵ Deltacommissaris, 2019. *Voortgangsrapportage werken aan zoetwater in de Delta, terugblik 2018 en vooruitblik 2019 en 2020.*

droge zomers is wel gebleken hoe afhankelijk boeren zijn van deze zoetwaterbron, in een steeds zilter wordend Zeeland.⁶

Met name op de hogere zandgronden treedt een watertekort op wanneer de aanvoer van water via de beken stagneert. Dit heeft gevolgen voor de regionale sector agrofood & biobased. En natuurlijk voor de natuur. In 2016 is vanuit het Deltaplan Hoge Zandgronden een werkprogramma gestart voor Oost en Zuid Nederland om te leren zuinig om te gaan met de voorraden zoet water.⁷ Hier wordt gewerkt vanuit de zoetwaterstrategie 2050 uit 2015 die in 2021 zal worden herijkt vanuit de lessen die zijn getrokken na de droge zomers in de jaren 2018 en 2019.⁸ Voor de hoge zandgronden is de aanpak voornamelijk gericht op zuinig gebruik, conservering van water en optimalisatie van de wateraanvoer. Klimaatadaptatie, aanpassingen aan de gevolgen van klimaatverandering zoals droogte en wateroverlast, is daarnaast een belangrijk onderdeel van de strategie. Dit zal ook in regionaal beleid aan belang winnen.

Incidenteel hogere afvoeren bij hoosbuien zorgen voor overbelasting van het systeem met gevolgen voor het verstedelijkt gebied dat op de overgang tussen zand en klei ligt en waar het teveel aan water moeilijk kan worden afgevoerd. De WUR is in 2020 praktijkonderzoek gestart om meer te leren over klimaatadaptieve inrichting van hoge zandgronden in Nederland om aan de hand van ontwikkelpaden te werken aan de transitie in

⁶ Zie nieuwsbericht NOS 12 augustus 2020: *Zeeuwse boeren denken aan stoppen met fruit- en uienteelt om zoetwatertekort.*

⁷ Werkprogramma Zoetwatervoorziening hoge zandgronden 2016-2021.

⁸ Deltabeslissing zoetwaterstrategie.

de inrichting, beheer en gebruik van klimaatadaptieve landschappen.⁹

Gezamenlijke inzet op klimaatadaptatie, leefbaarheid en economische kansen

Water als spil. Hittebestrijding & afvoer van hoosbuien. Groen, waterberging, vitale en kwetsbare functies als energie en drinkwater. Koppelkansen naar kwaliteit fysieke leefomgeving en energietransitie

In 2018 is vanuit de Deltacommissie de Nationale Klimaatadaptatiestrategie gelanceerd.¹⁰ Inmiddels werken alle Nederlandse overheden aan klimaatadaptatie. Aandachtspunten zijn o.a. het tegen gaan van hitte-eilanden door groen en water aan te leggen, waterberging om de gevolgen van hoosbuien te beperken en extra capaciteit te genereren bij de droogte. Speciale aandacht is er voor klimaatbestendigheid van vitale en kwetsbare functies, zoals energievoorziening en drinkwater. Het kennisnetwerk Platform Samen Klimaatbestendig helpt overheden, bijvoorbeeld via praktijkgericht onderzoek, om stappen voorwaarts te zetten met de klimaatbestendige en waterrobuuste inrichting van Nederland richting 2050. De vraag naar groene kennis en groene arbeidskrachten zal hierdoor toenemen.

Juist omdat alle overheden bezig zijn met klimaatadaptatieplannen liggen er kansen voor samenwerking en dwarsverbanden. Hierdoor

⁹ WUR, nieuwsbericht 11 juni 2020: *Meerjarig onderzoek naar klimaatadaptieve inrichting hoge zandgronden.*

¹⁰ Deltacommissaris, 2018. *Nationale Klimaatadaptatiestrategie.*

is het mogelijk om de komende jaren te versnellen met klimaatadaptatie. Een van de manieren is om actief in te zetten op meekoppelkansen met andere opgaven in de fysieke leefomgeving, zoals de energietransitie.¹¹

De RWB heeft in 2015 een klimaatatlas voor West-Brabant ontwikkeld, als stap richting een ruimtelijke adaptatiestrategie. Er zijn lokale klimaatrisico's vastgesteld die om een lokale oplossing vragen. Ook zijn er knelpunten gesignaleerd op locaties waar de ambities voor een sterke agrofoodsector, circulaire economie en energietransitie samenvallen met plekken waar watertekorten en wateroverlast valt te verwachten. Hoewel de economische schade groot zal zijn als er geen actie wordt ondernomen, constateerde de RWB in 2017 dat de urgentie voor een ruimtelijke adaptatiestrategie bestuurlijk en ambtelijk nog niet wordt gevoeld.¹²

3.1.3 Toenemend bewustzijn van het belang van schone lucht

Inzetten op verduurzaming van industriële processen en verminderen van uitstoot (incl. mobiliteit). Regionale uitdaging is de eigen regionale uitstoot, plus die van omliggende industriële gebieden.

De groeiende aandacht voor schone lucht zet druk op verduurzaming van industriële processen. Het terugdringen van luchtvervuiling en de uitstoot van (ultra)fijnstof door agrarische bedrijven, andere industriële sectoren, logistiek en mobiliteit gaat

doorgaans gepaard met emissiereductie van broeikasgassen en stikstof. Daarmee wordt dus ingezet op meerdere doelstellingen en maatschappelijke opgaven.

De ligging van West-Brabant als onderdeel van de verstedelijkte Delta brengt met zich mee dat de lucht belast wordt vanuit industrie en mobiliteit uit de eigen regio. Daarbij zorgen de overheersende zuidwestenwinden ervoor dat de regionale luchtkwaliteit door de uitstoot vanuit Antwerpen aanvullend negatief wordt beïnvloed. Waar het gaat om stikstof zijn er overschrijdingen op de Brabantse Wal, rond Krammer-Volkerak, rond het Ulvenhoutse Bos en in de Biesbosch.

De aandacht voor schone lucht groeit en naar verwachting zal komende jaren deze trend zich doorzetten. De acceptatie van luchtvervuiling neemt af en er wordt meer waarde gehecht aan verbetering van de luchtkwaliteit en het verminderen of beëindigen van activiteiten die luchtvervuiling met zich meebrengen. Het Longfonds agendeert dit namens de patiëntenverenigingen van diverse longziekten. Bij de Corona-uitbraak lijkt er een verband te zijn tussen luchtvervuiling en vatbaarheid voor deze ziekte. Op dit moment lopen wereldwijd diverse onderzoeken om dit verder uit te zoeken. De vermoedelijke impact van luchtkwaliteit op Corona-uitbraken ondersteunt de maatschappelijke behoefte voor verdere verbetering aan de luchtkwaliteit.

¹¹ Deltacommissaris, 2020. *Deltaprogramma 2020*.

¹² RWB, 2017. *Klimaatatlas West-Brabant*.

Vanuit het Schone Lucht Akkoord wordt met decentrale overheden gewerkt aan een gebiedsgerichte aanpak.¹³ Interregionale samenwerking zou de inzet kunnen zijn om de kwaliteit van de aangevoerde lucht uit de regio Antwerpen te verbeteren. De maatregelen uit het Klimaatakkoord zouden eveneens moeten bijdragen aan de verbetering van de luchtkwaliteit.¹⁴

3.1.4 Werken aan Natuur Netwerk Nederland voor in stand houding natuur en biodiversiteit, en een hoogwaardige leefomgeving voor wonen en werken

Ongunstige impact van bedrijfsactiviteiten en infrastructurele voorzieningen op natuurkwaliteit en biodiversiteit. Bindende instandhoudingsdoelstellingen natuur en biodiversiteit. Betrekken burger en maatschappelijke organisaties.

Allerlei soorten bedrijfsactiviteiten en infrastructurele voorzieningen hebben een ongunstige impact op natuurkwaliteit en biodiversiteit. Dat heeft geleid tot jarenlange achteruitgang van natuur, zowel in natuurgebieden als in agrarisch cultuurlandschap. Bindende nationale en Europese instandhoudingsdoelstellingen zijn ingesteld om het tij te keren. De provincies hebben in de doelstellingen voor natuur vastgelegd in het Natuur Netwerk Nederland (NNN) dat in 2027 gerealiseerd moet zijn. Die doelen zijn beschreven in het Natuurpact uit 2013 dat de verantwoordelijkheden en de samenwerking tussen het Rijk en de provincies benoemt.¹⁵ De evaluatie in 2020 toont aan dat de

provincies bij de uitbreiding van het areaal natuur achter lopen op schema.¹⁶

Het blijkt lastiger te zijn dan gedacht om agrariërs bereid te vinden hun land in te zetten voor een combinatie van landbouw en natuur, omdat zij de extra investeringen niet terug verdienen. Schadeloosstelling of onteigening zou een oplossing kunnen bieden. Wat wel goed lukt is burgers en maatschappelijke partijen bij natuur te betrekken, al gebeurt dit vooral in kleinschalige lokale projecten.

Het Natuur Netwerk Nederland is van belang voor de instandhoudingsdoelstellingen uit de Vogel- en Habitatrichtlijn. Ook om de stikstofcrisis op te lossen is verbetering van natuurkwaliteit cruciaal, evenals daling van de stikstofemissies onder meer in de landbouw. Het PBL doet in zijn lerende evaluatie aanbevelingen voor samenwerking tussen Rijk en provincies bij een gebiedsgerichte aanpak. Juist in de overgangszones tussen natuur en gebieden met andere gebruiksfunctionaliteiten kunnen meerdere opgaven integraal worden aangepakt. Via gebiedspilots kan ervaring worden opgedaan voor een structurele aanpak. In Noord-Brabant is sinds 2014 het Groen Ontwikkelfonds Brabant (GOB) de partij voor samenwerking tussen ondernemers, organisaties, overheden en particulieren voor een robuust en aaneengesloten natuurnetwerk in Brabant. Vanuit de filosofie “ondernemen met natuur” werkt het GOB samen met gemeenten

¹³ Ministerie van Infrastructuur en Waterschap, 2019. *Schone lucht akkoord*.

¹⁴ Ministerie van Economische Zaken, 2019. *Klimaatakkoord*.

¹⁵ Ministerie van Economische Zaken, 2013. *Natuurpact ontwikkeling en beheer van natuur in Nederland*.

¹⁶ PBL, 2020. *Lerende evaluatie van het Natuurpact 2020*.

en met niet voor de hand liggende netwerken om bijvoorbeeld gebiedsgerichte pilots vorm te geven.

De nabijheid van natuur- en groene recreatiegebieden wordt zeer gewaardeerd door bewoners en recreanten. Een groene leefomgeving voegt waarde toe aan woningen en trekt economische activiteit aan. Investerings betalen zich dus niet alleen terug in verbeterde prestaties op natuurdoelen en betere bestendigheid tegen extreme droogte en hoosbuien, maar ook in de economische waardering van de regio.

3.2 Energietransitie: terugdringen energiegebruik, zero emission energiebronnen

Omgaan naar andere zero-emission energiebronnen als wind en zon. Daarnaast reductie van energiegebruik. Grootste transitieopgave van deze tijd.

De energietransitie is een van de grootste transitieopgaven in deze tijd. Het vraagt enerzijds om reductie van energiegebruik, door isolatie, door energie-efficiënte systemen en processen en door gedragsverandering. En anderzijds om vervanging van fossiele energiebronnen voor hernieuwbare bronnen. De Klimaatagenda benoemt stevige doelstellingen voor 2030 en voor 2049, die qua kennis, kosten en draagvlak lang niet allemaal eenvoudig te halen zijn en extra aandacht vragen in strategische agenda's.

De weg vooruit in een transitieaanpak is altijd gebaseerd op maatwerk en leren van (gebiedsgerichte) praktijkervaring. Overheden spelen een belangrijke rol bij het stimuleren van koplopers en faciliteren van pioniersnetwerken, zodat nieuwe

duurzame praktijken kunnen ontstaan om van te leren en aanzet te geven tot vervolgstappen. De Triple Helix aanpak helpt te versnellen door kennis en kunde samen te brengen bij concrete initiatieven samen met ondernemers en overheden. Via duurzaam inkopen is de overheid stimulerend voor innovatieve marktpartijen. Door niet-duurzame praktijken (vanuit wettelijke kaders) af te bouwen, bijvoorbeeld in (inkoop)afspraken en het toekennen van middelen, verschaft de overheid helderheid over de ingezette weg van verduurzaming. Door langetermijninvesteringen in duurzame infrastructuur ter ondersteuning van toekomstbestendige gebiedsinrichting. Door dialoog te organiseren met betrokkenen over de toekomst en de veranderingen die allen treffen. Door meekoppelkansen zichtbaar te maken en in de uitvoering te faciliteren.

4 Verduurzaming sectoren

Verduurzaming van alle industriële sectoren is een noodzakelijke ontwikkeling, die ook op de korte termijn steeds zwaarder zal wegen. De wettelijke doelen vanuit het Rijk en de EU en maatschappelijke akkoorden op gebied van emissiereductie van broeikasgassen, stikstof, en (ultra)fijnstof, verbetering van de waterkwaliteit, waterbeschikbaarheid en bodemkwaliteit, bijdragen aan in stand houding van natuur en verbetering biodiversiteit, en klimaatadaptatie raken aan de productie en bedrijfsvoering van alle industrieën. Hierdoor zullen nieuwe waardeketens gaan ontstaan. Digitalisering, robotisering en dataficering spelen een belangrijke rol in de verandering van processen. Het begrip *Licence to operate* zal steeds letterlijker gaan bepalen voor welke soort bedrijven en activiteiten ruimte is, en welke niet passen binnen de bindende kaders van verduurzaming.

4.1 Verduurzaming van de landbouw

De agrarische sector heeft een grote verduurzamingsopgave in het terugdringen van emissies en het verbeteren van de ecologische kwaliteit van het landschap. Dit wordt erkend in het nationaal landbouwbeleid dat verder inzet op verduurzaming en de transitie naar kringlooplandbouw. Het Realisatieplan Kringlooplandbouw richt zich op voortdurende verlaging van het verbruik van grondstoffen (in lijn met Circulaire Economie) en vermindering van

¹⁷ Ministerie van LNV, 2019. *Realisatieplan LNV visie. Op weg met een nieuw perspectief.*

¹⁸ Provincie Noord-Brabant, 2020. *Uitvoeringsagenda eiwittransitie 2020.*

de druk op de leefomgeving.¹⁷ Samenwerking tussen Rijk en de regio brengt synergie in de gekozen aanpak.

4.2 Eiwittransitie: plant-based innovatie, regionale ketens

Transitie in het voedselsysteem van dierlijke eiwitten naar plant-gebaseerde eiwitten. Diervriendelijk geproduceerd voedsel.

De eiwittransitie is een belangrijk thema voor het voedselsysteem van de toekomst. Noord-Brabant wil de provincie in zijn kracht zetten met hoogwaardige plantaardige eiwitten (waaronder nieuwe teelten), en diervriendelijk geproduceerd voedsel dat positief bijdraagt aan de gezondheid.¹⁸ De provincie zet in op het beperken van de uitstoot van broeikasgassen en wil bijdragen aan een goede gezondheid met duurzaam geproduceerde producten.

Daarmee is de eiwittransitie cruciaal voor het voedselsysteem van de toekomst. Voor West-Brabant met een zwaartepunt van agrofood & biobased en chemie, biedt de inzet op deze transitie kansen voor innovatieve eiwitten, zoals uit bietenblad.¹⁹ West-Brabant kan de problemen en het negatieve imago van grootschalige intensieve veehouderij van zich afschudden en een innovatieve, duurzame “plantbased” regio worden. West-Brabant zou een hub kunnen zijn van plant-gebaseerd voedsel, diervoeder en non-food grondstoffen.

¹⁹ Cosun Beet Company werkt hieraan vanuit een strategisch programma voor eiwitinnovatie.

Kenmerkend in Brabant is de goed gewortelde Triple Helix aanpak waarbij de HAS Den Bosch helpt zijn kennis in praktijk te brengen op thema's van kringlooplandbouw, klimaatadaptatie en natuurherstel, alternatieve eiwitten, robuustere productiesystemen, en waarde(n)creatie. Het LIB is een unieke partij in Brabant die samen met de sector aan werkt aan (pionierende) initiatieven voor innovatie en verduurzaming.²⁰

4.2.1 Nieuwe biobased ketens

Innovaties die inzetten op hoogwaardig gebruik van grondstoffen en biomassa. Dit leidt tot nieuwe verdienmodellen en nieuwe samenwerkingsverbanden.

In de verdere ontwikkeling van de biobased economy spelen regio's een belangrijke rol. De nationale strategie op biobased economy is erop gericht regio's aantrekkelijker te maken door inzet op een sterke bio-economy.²¹ Innovaties, en innovatieve ketenverbanden hebben geregeld een link met eiwitinnovaties. Innovaties die inzetten op hoogwaardig gebruik van grondstoffen en biomassa. Dit leidt tot nieuwe verdienmodellen en nieuwe samenwerkingsverbanden. De Triple Helix aanpak om ontwikkeling van en de transitie naar biobased ketens te versnellen lijkt daarom op wat hierboven is vermeld t.a.v. de eiwittransitie.

²⁰ Landbouw Innovatie Brabant, 2020. *Landbouw innovatie Noord-Brabant. Activiteitenprogramma 2020-2023.*

4.2.2 Grootschalig, hyper-efficiënt

Schaalvergroting als manier om kostenefficiëntie, innovatiekracht en verduurzaming samen te laten gaan. Kringlooplandbouw als schaalvergroting vanuit meer natuurinclusieve werkmethode. Verminderen overlast (geur, uitstoot, ...).

Op dit moment zijn in West-Brabant twee stromingen in de landbouw te herkennen. Enerzijds richten bedrijven zich op schaalvergroting als manier om kostenefficiëntie, innovatiekracht en verduurzaming samen te laten gaan. Deze schaalvergroting, zowel in de akkerbouw als in de veehouderij, is inherent verbonden is met de technische en digitaliseringstransitie. In de akkerbouw zien we die met name bij bieten en granen, maar ook in zacht fruit speelt schaalvergroting in gaarden en vanuit verdere verglazing en bebouwing. Grootschaligheid biedt voordeel bij het invoeren van geavanceerde digitale en gerobotiseerde systemen. Allerlei vormen van smart farming worden in praktijk gebracht. Dit vraagt om een grote kapitaalinvestering die via grote volumes moet worden terugverdiend. Denk aan alternatieve landbouwvoertuigen in combinatie met GPS en drones om verdichting en overmatig gebruik van bemesting, gewasbeschermingsmiddelen en bewatering tegen te gaan.

De beleidsambitie rondom kringlooplandbouw is om deze schaalvergroting te laten opereren vanuit meer natuurinclusieve werkmethoden te laten opereren en hun bedrijf hierop aanpassen. De extra kosten die hiermee gepaard gaan zullen deels vanuit het

²¹ Ministerie van EZK, 2018. *De positionering van de bio-economie in Nederland.*

Europese gemeenschappelijke landbouwbeleid moeten worden gefinancierd, en deels vanuit nationale en provinciale middelen.

Ondanks de sterk verbeterende milieuprestaties van hyper-efficiënte landbouwbedrijven lijkt de weerstand tegen met name grootschalige veehouderijen te groeien. Geuroverlast en fijnstof blijven een overlastfactor. De industriële schaal roept ongemak op. Mensen redeneren als volgt: “diervoeders worden geïmporteerd, vlees geëxporteerd en de overlast is voor de regio.” Het risico op zoönoses met de onzekerheid daarover maakt mensen ongerust. Daarbij zijn mensen extra alert op zoönoses door de huidige pandemie.

4.2.3 Alternatieve agrarische verdienmodellen en nieuwe ketenverbanden

Niche landbouw als boerschappen en voedselabonnements. Meerdere verdienmodellen als onderdeel van één inkomen. Combinatie met andere sectoren en burgercollectieven.

Anderzijds zijn er agrarisch ondernemers die kijken naar alternatieve verdienmodellen. Dit kan zijn via niche landbouw, gericht op kwaliteit en nabijheid, met een afzetmarkt in kosmopolitische steden. Dergelijke niche landbouw kan zijn opgezet als zogenaamde boerschappen met een coöperatiestructuur en voedselabonnements. Ook zijn er bedrijven met een tak in de congressen- en vrijetijdseconomie of in de zorg. Alternatieve verdienmodellen kunnen worden gezocht in experimenten met lichtgewicht melkvee (Jersey's, Lakevelders)

gecombineerd met fruitteelt zoals cranberry bij vernatting van weilanden, of in voedselbossen. Dit zijn voorbeelden van polyculturen, waarbij alle onderdelen van het bedrijf een verdienmodel kennen en samen een ecologisch geheel vormen.

Deze manieren van ondernemen zijn allen pionierend. Bedrijven zoeken naar wegen om te verduurzamen buiten het traditionele systeem. Dat trekt ondernemers die open staan voor een onzekere route. Wellicht mede daardoor zoeken deze ondernemers naar alternatieve ketenverbanden en samenwerking met andere sectoren en burgercollectieven.

4.3 Aanpassende schaal van productie

Schaalvergroting en slimme, geautomatiseerde systemen. Inzet op grootschalige gerobotiseerde productie en distributie. Duurzame circulaire ketens. Verschillende schaalniveaus van nabijheid van ketenpartners. Flexibilisering proces noodzaak.

Slimme, geautomatiseerde systemen zijn bij uitstek bedoeld om schaalvergroting mogelijk te maken.²² Robotisering is in opmars in de distributiecentra en maakt het onder andere mogelijk om de factor arbeid sterk terug te dringen, het aantal vierkante meters optimaal te benutten en / of uit te breiden en zo doende meer klanten te kunnen bedienen. Deze inzet op grootschalige gerobotiseerde productie en distributie is van belang voor de regionale concurrentiepositie van de provincie Noord-Brabant en de regio West-Brabant in noordwest Europa.

²² “Does it scale?” is dé vraag die tech-investeerders stellen.

Daarnaast zien we bij duurzame circulaire ketens bovendien het voordeel van regionale nabijheid van ketenpartners. Hier speelt het aspect van pionieren en al doende leren hoe een duurzame circulaire keten optimaal kan functioneren. Dan is het aantrekkelijk om de hele keten van innovatie, design, product, verwerking en distributie bijeen te brengen, waarbij grote en kleine spelers elkaar aanvullen wat betreft (productie)mogelijkheden en wendbaarheid. Digitalisering en nabijheid helpen om schakels in de ketens optimaal op elkaar aan te sluiten. Hierbij dient te worden opgemerkt dat verschillende schaalniveaus van nabijheid denkbaar zijn. Naast (inter)regionaal kan dit ook provinciaal, landsdelig of zelfs vanuit hechte samenwerking tussen regio's in de EU.

Bij al deze ontwikkelingen zien we een toegenomen noodzaak om flexibel productie te kunnen op- en afschalen. De Cononacrisis heeft dit besef nog sterker doen groeien. Mogelijke onderbrekingen in de voorziening van water, energie, grondstoffen en andere materialen zijn in een onzekere wereld steeds realistischer te noemen. Ook de beschikbaarheid van arbeidskrachten is een onzekerheid, waardoor het gunstig is om werknemers te trainen op brede inzetbaarheid. Dergelijke ontwikkelingen pleiten voor verder gaande flexibilisering en bedrijven die deze trend oppakken zijn in een voordeel.

4.4 Samenwerken in business ecosystemen en interregionale logistiek

Risico: Het wegtrekken van spelers en talentvolle medewerkers, door concurrentie van buiten. Toekomstbestendige business

ecosystemen innoveren, verduurzamen, zijn kosteneffectief, bieden aantrekkelijke werkgevers en zijn maatschappelijke ingebed.

Het wegtrekken van spelers en talentvolle medewerkers, door concurrentie van buiten, is een risico voor verzwakking van het business ecosysteem. Dit geldt niet alleen voor de sector logistiek, maar voor allerlei sectoren en ook cross-sectoraal.

Schaalvergroting gaat samen met een toename van de interregionale logistiek. Grootschaligheid draagt bij aan verbetering van efficiëntie en effectiviteit van waardeketens. De consumentgerichte distributieketens zijn gericht op de welvarende metropolitane afzetmarkten ten noorden (Rotterdam), ten oosten (Brabantse steden) en ten zuiden (Antwerpen) van West-Brabant. De industrie-gerichte distributieketens worden gestimuleerd door reshoring en multisourcing, om onderbreking van de aanvoerketens te verminderen.

Deze ontwikkelingen in de processen van grote bedrijventerreinen en hun logistiek kunnen alleen tot stand komen dankzij innovatieve technologieën. Toekomstbestendige business ecosystemen en (inter)regionale ketens in agrofood & biobased, logistiek en chemie hebben met elkaar gemeen dat ze sterk innoveren om te verduurzamen, kosteneffectiviteit te bereiken, aantrekkelijke werkgevers te zijn, en maatschappelijke ingebed te zijn.

4.5 Van 'just in time', naar 'just in case': reshoring, in house design, nieuwe circulaire ketens en interregionale samenwerkingsverbanden

Toename van interregionale logistiek. Consumentgerichte distributieketens voor welvarende afzetmarkten. Industriegespecialiseerde distributieketens gestimuleerd door reshore/multishore (voorkomen onderbreking in de keten)

Vraagstukken rondom reshoring zijn met name relevant voor de Zeehaven- en het Industrieterrein Moerdijk als regionale hotspot in de shortsea-strategie. Wanneer meer wordt ingezet op reshoring van bepaalde productieketens heeft dat gevolgen voor de inzet van RWB en REWIN om dit op allerlei manieren te faciliteren.

Om efficiëntie in de productieketen te bewerkstelligen en kosten te verlagen is sinds de jaren zestig de 'just in time' methode in zwang. Ieder bedrijf, als schakel in een productieketen, levert net voldoende om aan de vraag te voldoen, waardoor bedrijven minimale voorraden hoeven aan te houden en het risico op cash-flow-problemen beperkt kunnen houden. De Coronacrisis heeft laten zien dat bedrijven kwetsbaar zijn als ze te sterk op deze methode leunen en met een beperkt aantal toeleveranciers samenwerken. Vooral bij de medische hulpmiddelen zijn de nadelen (tijdelijk) evident geweest. Het alternatieve principe 'just in case' bevoorrading werd hierdoor aantrekkelijker. Hier gaat men uit van goede relaties met meerdere toeleveranciers, bij voorkeur regionaal.

De problemen die in China waren ontstaan door tijdelijke sluiting van productiefaciliteiten vanwege Corona heeft velen nog nadrukkelijker doen beseffen dat afhankelijkheid van intercontinentale toeleveranciers risicovol is. Robotisering en digitalisering van productie brengt de kosten van de factor arbeid omlaag en reduceert het risico op een tekort aan arbeidskrachten. Door eigen ontwerp van bijvoorbeeld onderdelen is men minder afhankelijk van een specifieke leverancier en kan de productie aan een breder aantal fabrikanten worden uitbesteed. In de maakindustrie biedt dit voordelen en kan er sneller worden ingespeeld op veranderingen in vraag en aanbod.

Reshoring kan betekenen dat bijvoorbeeld chemische industrie een grotere ruimtevraag en emissievraag zou kunnen krijgen. Dit stelt weer nieuwe uitdagingen voor het uitwerken van circulaire waardeketens en interregionale samenwerking met o.a. de Smart Resource Delta.

4.6 Ruimtelijke risico's van 'verdozing'

Grootschaligheid van bedrijventerreinen en andere productielocaties en infrastructuur hebben gevolgen voor de beleving van het landschap (versnippering en verdozing) en de ruimtelijke transitieopgaven.

De keerzijde van grootschaligheid van bedrijventerreinen en andere productielocaties en infrastructuur is dat het, net als windmolens, zonneweides en andere energie-infrastructuur, gevolgen heeft voor de beleving van het landschap (versnippering en verdozing) en de ruimtelijke transitieopgaven. De beleving van het landschap heeft impact op de aantrekkelijkheid van het gebied

voor wonen en recreatie, en daarmee op de economie van de regio. Het al dan niet tijdig en doeltreffend aanpakken van transitieopgaven heeft gevolgen voor de kosten die als nog moeten worden gemaakt voor doelen zoals klimaatadaptatie, emissies terugdringen (o.a. stikstof en broeikasgassen), de beschikbaarheid van zoet water en instandhouding van natuur.

5 Verbreding van economische sectoren, beroepen van de toekomst

De samenleving en economie zijn aan het veranderen. Behalve de traditionele sectoren, zoals agro-food en high-tech systems, zijn meer mensen geïnteresseerd in allerlei vormen van creatieve dienstverlening. Vrijtijdseconomie en belevingseconomie worden steeds belangrijker. Digitale technologie krijgt een steeds grotere rol in ons leven, zowel privé als in alle economische sectoren. Dit heeft gevolgen voor beroepen in de nabije toekomst en de opleidingen die mensen daarop voorbereiden.

5.1 Creatieve dienstverlening als katalysator voor allerlei sectoren

De creatieve industrie is samen de ICT-sector de belangrijkste aanjager geweest van de economie in de afgelopen jaren. Vooral in steden. Dit pleit voor verdere inzet op verstedelijking in en rondom Breda. De landsgrens lijkt geen grote drempel voor samenwerking.

De creatieve industrie is samen de ICT-sector de belangrijkste aanjager geweest van de economie in de afgelopen jaren.²³ Ondanks dat Breda niet in de Top 10 staat van hoogste percentage banen in de creatieve industrie, is de banengroei in die sector in Breda de afgelopen tien jaar wel een van de hoogste geweest.²⁴ Dit pleit voor verdere inzet op verstedelijking in en rondom Breda. Vooral op gebied van digital design vindt, in Nederland en in de

²³ Stichting Media Perspectives, 2019. *Monitor creatieve industrie*.

²⁴ Deze trend wordt ook genoemd in de Agenda Binnenstad Breda 2016-2018.

regio Breda, veel innovatie en groei plaats. De regio wil actief kruisbestuivingen tussen creatieve sectoren en bestaande industrie stimuleren om nieuwe energie los te woelen.²⁵ In lijn met de strategie van verslimmen is creatieve dienstverlening als regionale activiteit daarmee onderdeel van de Economische Agenda.

Daarbij valt op dat de creatieve industrie een belangrijke aanjager van innovaties in andere sectoren van de economie is. Regionale samenwerking en kruisbestuiving gebeurt o.a. op basis van nabijheid, zoals in het geval van Breda en Tilburg, maar ook Breda en Rotterdam. De landsgrens lijkt voor creatieve dienstverleners geen grote drempel voor samenwerking, zoals blijkt voor de regio's Breda en Antwerpen. Onduidelijk is nog wat de gevolgen van de Coronamaatregelen zullen zijn voor samenwerking. Wellicht wordt digitale samenwerking intensiever. Afhankelijk van maatregelen op gebied van thuiswerken zouden ontmoetingsplekken (als hub waar creatieve en ondernemende mensen uit allerlei sectoren elkaar ontmoeten) tijdelijk minder bezocht kunnen worden.

5.2 Groeiend belang van vrijetijdseconomie

Erfgoed is een belangrijk thema voor bezoek. Investeren in erfgoed, onderhoud en toegankelijkheid voor publiek, lonen zich in termen van toeristische bezoeken. Ook natuur en landschap trekt toeristen.

²⁵ Agenda Binnenstad Breda 2016-2018

De vrijetijdseconomie en het aantal toeristische overnachtingen en vakanties in de provincie Noord-Brabant is de laatste jaren toegenomen.²⁶ Dit betreft zowel short breaks, familievakanties, buitenlandse bezoeken, congressen en festivals. De Coronacrisis zal mogelijk de laatste twee / drie categorieën in de weg staan, maar daarentegen hebben de reisbeperkingen vakantie in eigen land extra populair gemaakt. De warme zomers van de laatste jaren staan fris in het geheugen, wat een extra impuls kan zijn voor vakantie in West-Brabant. Bovendien is de populariteit van korte tripjes in eigen land toegenomen doordat meer mensen flexibele werktijden hebben.

West-Brabant trekt van oudsher bezoekers uit de zuidelijke Randstad die voor een groot deel overnachten op campings en vakantieparken. Onderzoek laat zien dat de vitaliteit van de vakantieparken beter kan.²⁷ Een nog aantrekkelijker aanbod zou wellicht nieuwe segmenten van bezoekers en grotere aantallen kunnen aantrekken. Ook zouden meer hotelkamers kunnen helpen bij de groei van het aantal toeristen.

Vanuit de landelijke visie op toerisme 2030 wordt ingezet op regionale spreiding en 'bestemmingenmanagement', buiten de meest bekende toeristische hotspots.²⁸ Aansprekende thema's zoals 'Van Gogh' helpen om mensen de weg te vinden en nieuwe plekken te ontdekken. Door samenwerking tussen Zeeland en

West-Brabant kunnen de regio's samen bezoekers inspireren bij het plannen van hun bezoek. Erfgoed is een belangrijk thema voor bezoek. Investeren in erfgoed, onderhoud en toegankelijkheid voor publiek, lonen zich in termen van toeristische bezoeken.²⁹ De Zuiderwaterlinie, biedt kansen voor het aantrekken van toerisme.³⁰ Via samenwerking tussen gemeenten en ondernemers zou de toeristische waarde van de Zuiderwaterlinie meer onder de aandacht kunnen worden gebracht. Al dan niet in combinatie met erfgoed zijn natuur en landschap toeristentrekkers, van de Biesbos-Haringvliet tot de Brabantse wal. Via fietsroutes en Natuurpoorten kunnen mensen het landschap verkennen. Tot slot, de Coronacrisis maakt ontwikkelingen op gebied van festivals en evenementen uiterst onzeker.

5.3 Onderwijs: voorbereiden op de beroepen voor (over)morgen

De toekomst van werk gaat veranderen door robotisering en digitalisering. De huidige vraag naar laaggeschoolde arbeid gaat afnemen. Leven lang leren. Slag maken naar een vernieuwde kennisinfrastructuur.

De toekomst van werk gaat veranderen door robotisering en digitalisering. De huidige vraag naar laaggeschoolde arbeid is in

²⁶ Bureau voor Ruimte en Vrije tijd, 2018. *Kwantitatieve gegevens monitoring vrijetijdseconomie Noord-Brabant.*

²⁷ ZKA Leisure Consultants, 2018. *Vitaliteitsonderzoek verblijfsrecreatie Noord-Brabant.*

²⁸ NBTC, 2019. *Perspectief 2030. Bestemming Nederland.*

²⁹ Dynamic Concepts Consultancy, 2017. *Regio West-Brabant. Bijdragepotentie VTE sector.*

³⁰ De Zuiderwaterlinie is de oudste waterlinie van Nederland en verbindt elf Brabantse vestingsteden en hun ommeland.

West-Brabant met name groot in de agrofood en de logistiek.³¹ Deze arbeidsbehoefte zal door digitalisering veranderen richting een groeiende vraag naar middelbaar geschoolde arbeid. Dat vraagt om andere vaardigheden op alle opleidingsniveaus. Werkenden zullen het “leven lang ontwikkelen” moeten omarmen. De provincie heeft in 2020 geconstateerd dat opleidingen op dit moment nog niet bieden wat het bedrijfsleven nodig heeft.³² Het actieplan van de provincie zet in op flexibel onderwijsaanbod dat aansluit op de leer- en ontwikkelbehoefte en op de vraag op de arbeidsmarkt.

Voor de toekomst van talent zijn creatieve en culturele opleidingen interessant, aangezien ze afstudeerders leveren die wendbaar zijn en in allerlei segmenten van de economie en samenleving bijdragen aan innovaties en vernieuwende oplossingen.³³ HBO-instellingen, zoals de HAS Den Bosch, hebben de afgelopen jaren actief samenwerking gezocht met de regio voor het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. De ambitie van landelijke en regionale Human Capital Agenda's is om drempels weg te nemen waardoor samenwerking tussen bedrijven en beroepsgerichte opleidingen op MBO en HBO sterk is verbeterd. Om deze doelen tijdig te behalen en economisch impact te maken lijkt extra inzet van de Triple Helix nodig te zijn om de slag te maken naar een vernieuwde kennisinfrastructuur.

Digitalisering van het onderwijs maakt dat er meer varianten van Blended Learning mogelijk worden. Door de Coronacrisis is leren

op afstand volledig doorgebroken. Echter, praktijkgericht onderwijs is hier nauwelijks mee gebaat. Langdurende Coronamaatregelen zouden daarom negatief kunnen uitpakken voor de doorstroom van praktijkgerichte leerlingen naar de werkvloer, waarbij deze praktisch geschoolde krachten steeds meer te maken krijgen met digitalisering en robotisering in hun werkzaamheden. Digitalisering draagt bij aan flexibele vormen van onderwijs, denk aan het volgen van lesmodules met streams die kunnen worden terug gekeken. Ook voor gastdocenten, uit het bedrijfsleven en de overheid, is die flexibiliteit gunstig voor hun inzetbaarheid in het onderwijs. Dit is onder andere het resultaat van een succesvolle Triple Helix aanpak in het onderwijs waar inmiddels al meer dan een decennium ervaring mee is opgedaan.

³¹ Wise up consultancy, 2019. *Internationale werknemers in de toekomstige arbeidsmarkt van regio West-Brabant*.

³² Provincie Noord-Brabant, 2020. *Talent voor de kenniseconomie van morgen. Actieplan arbeidsmarkt 2020 – 2023*.

³³ Stichting Media Perspectives, 2019. *Monitor creatieve industrie*.

6 Demografische en maatschappelijke trends met impact op de economie

De bevolking is aan het veranderen, ook in West-Brabant. Hier benoemen we enkele demografische en maatschappelijke trends die economische gevolgen hebben.

6.1 Dubbele vergrijzing plus krimpende beroepsbevolking

De bevolking wordt steeds ouder. De levensverwachting van ouderen wordt steeds hoger. West-Brabant vergrijst zonder extra (inzet op) groei van inwonertal sneller dan het landelijk gemiddelde. Het aantal volwassenen onder de 65 neemt sterk af. De verhouding werkenden en niet-werkenden wordt daarmee extra ongunstig beïnvloed, hetgeen versterkt wordt door de 'trek naar de steden'.

In de provincie Noord-Brabant zet de vergrijzing door tot ongeveer 2040. West-Brabant vergrijst zonder extra (inzet op) groei van inwonertal sneller dan het landelijk gemiddelde. De levensverwachting stijgt waardoor het aantal ouderen, en vooral in de hoogste leeftijdsgroepen, zal toenemen. Tegelijkertijd zal ook het aantal volwassenen onder de 65 sterk afnemen.³⁴ De verhouding werkenden en niet-werkenden wordt daarmee extra ongunstig beïnvloed, hetgeen versterkt wordt door de 'trek naar de steden' (zie verder). Nu al lijkt de instroom van schoolverlaters op de arbeidsmarkt te zijn gestagneerd.³⁵ Hierdoor hebben we te

³⁴ Provincie Noord-Brabant, 2017. *De bevolkings- en woningbehoefteprognose Noord-Brabant Actualisering 2017*.

maken met een krimpende beroepsbevolking. Deze trends en prognoses onderstrepen de urgentie van investeren in groei van inwoners, verstedelijking en economie.

Als arbeidsplaatsen niet vervuld worden heeft dat immers impact op de economie van West-Brabant. Robotisering kan op sommige plekken antwoord bieden. Daarnaast zal dit de discussie over het aantrekken van (tijdelijke) arbeidsmigranten en kenniswerkers aanwakkeren. Tot slot verscherpt het krimpende arbeidsaanbod de noodzaak om opleidingen beter op de arbeidsmarkt te doen aansluiten, nu en in de nabije toekomst.

6.2 Mondigheid van burgers, burgerschap en energieke samenleving, maar ook polarisatie van meningen en ruwe omgangsvormen

Burgers slaan vaker de handen ineen voor oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken in hun eigen buurt. Burgers als onderdeel van de Triple Helix aanpak. Ook polarisatie en verruwing.

De platform-economie, sociale media en het hogere opleidingsniveau zijn factoren die maken dat burgers vaker de handen ineen slaan (strategie van verbinden) om oplossingen uit te werken voor maatschappelijke vraagstukken in hun eigen buurt. Overheden stimuleren burgers bovendien actief om zelf zaken aan te pakken. Overheden ondersteunen en faciliteren burgers bij buurtprojecten bijvoorbeeld met kleine subsidies, expertise en het

³⁵ Zie: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt (ROA), Project Onderwijs-Arbeidsmarkt (POA)

(tijdelijk) beschikbaar stellen van grond of gebruiksruimtes. Het zogenaamde *right to challenge*, in het Nederlands uitdaagrecht, is door overheden aangegrepen om burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties taken van de overheid te laten overnemen als ze denken dat ze het beter kunnen. Burgers worden actief betrokken in het meedenken bij subsidieaanvragen. Ook in de context van EU projecten en programma's wordt er meer gekeken naar burgers als actieve actoren bij transitieopgaven. In de praktijk zijn burgers onderdeel geworden van de Triple Helix aanpak, die inmiddels dus Quadruple Helix genoemd kan worden. De ontwikkeling van actief burgerschap en een oplossingsgerichte aanpak van betrokken burgers wordt door het PBL de Energieke Samenleving genoemd en kan een rol spelen bij het versnellen van de transitieopgaven.³⁶

De mondigheid van burgers kent ook een donkere zijde. Meningeën op emotioneel gevoelige onderwerpen staan steeds vaker lijnrecht tegenover elkaar. De omgangsvormen, online en offline, zijn harder geworden. Ernstige bedreigingen richting politici, ondernemers in de intensieve veehouderij en anderen lijken gewoner te worden. In een onzeker tijdperk waarin veel staat te veranderen is het des te belangrijker geworden om mensen mee te nemen en aandacht te geven aan hun zorgen en onzekerheden. Polarisatie en verruwing van de omgangsvormen leidt niet alleen tot verslechtering van het sociale klimaat, maar ook tot vertraging van maatregelen en besluiten over bijvoorbeeld infrastructuur.

³⁶ PBL, 2011. *Signalenrapport 'De energieke samenleving. Op zoek naar sturingsfilosofie voor een schone economie'.*

6.3 Aantrekkingskracht van steden, gevolgen Coronacrisis

Het landelijk gebied in de regio West-Brabant is potentieel aantrekkelijk voor forensen. Jongeren trekken weg naar de steden vanwege opleidingen en goede baanbereikbaarheid. Gezinnen komen nauwelijks terug naar het landelijke gebied. Waardoor dit gebied extra hard vergrijsd.

Het landelijk gebied in de regio West-Brabant is potentieel aantrekkelijk voor forensen, vooral wanneer die maar een paar dagen per week op locatie hoeven te zijn. De regio ligt midden tussen Rotterdam-Antwerpen en Brabantstad, waardoor de baanbereikbaarheid relatief hoog is. Dit biedt kansen voor beleid om inwoners aan te trekken en vergrijzing en leegloop te voorkomen.

Vergrijzing in West-Brabant speelt het sterkste in landelijke gebieden, zoals West-Brabant Noord. Jongeren trekken weg naar de steden vanwege opleidingen en goede baanbereikbaarheid. Gezinnen komen nauwelijks terug.³⁷ De toenemende gelijkheid tussen mannen en vrouwen maakt dat banenkansen voor beide partners meewegen in de woonplaatskeuze, waardoor landelijk gebied eerder afvalt. In dergelijke vergrijsde gebieden daalt de arbeidsparticipatie en stijgt de zorgbehoefte.

Mogelijk ontstaat als gevolg van de Coronacrisis een trendbreuk t.a.v. de aantrekkelijkheid van steden als woonplaats voor gezinnen. Nu het voor mensen met een kantoorbaan niet meer

³⁷ Rabobank, 2018. *Regioscan West-Brabant Noord.*

nodig is om dagelijks op kantoor te zijn, wordt het aantrekkelijk om in het landelijk gebied te wonen waar de huizen doorgaans beter betaalbaar zijn. Mensen die vanwege een opleiding zijn verhuisd naar een stad, hebben in de volgende levensfase (een jong gezin) de behoefte aan groter wonen, vaak bij voorkeur in de buurt van hun eigen ouders. Deze groep zal het meest geneigd zijn om vanuit de stad terug te verhuizen naar het landelijk gebied. Deze leeftijdsgroep is doorgaans digitaal ervaren en maakt, zowel professioneel als sociaal, gebruik van de kansen van online connectiviteit.

Voor mensen die wel in de stad willen wonen heeft Breda, naast de overige Brabantse steden oostelijk van Breda, een eigen brede basis in werkgelegenheid en heeft zich de laatste jaren niet voor niets heel succesvol ontwikkeld als woonstad voor hoogopgeleide professionals waarvan een van de partners (soms ver) buiten Breda werkt. Mogelijk neemt het aantal professionals die in Breda wonen en buiten de stad werken de komende jaren verder toe.

7 Arbeidsmarkttrends

7.1 Krapte en mismatch op de arbeidsmarkt

Krappe arbeidsmarkt. Deels is dit conjunctureel bepaald. Deels spelen er structurele factoren zoals vergrijzing, krimpende beroepsbevolking. De vraag naar allerlei arbeidskrachten en voor technisch geschoolde arbeidskrachten neemt toe. Leven Lang Leren.

West-Brabant kent een krappe arbeidsmarkt. Deels is dit conjunctureel bepaald. Deels spelen er structurele factoren zoals vergrijzing, krimpende beroepsbevolking en een mismatch op de arbeidsmarkt. De vraag naar allerlei arbeidskrachten en voor technisch geschoolde arbeidskrachten neemt toe in West-Brabant. Het aanbod was al langer krap en dit heeft geleid tot een groeiend aantal openstaande vacatures bij een breed spectrum van beroepen en sectoren.³⁸ De Coronacrisis brengt maar beperkt verschil in de regionale mismatch op de arbeidsmarkt. Die zou zelfs kunnen toenemen omdat in sommige sectoren, zoals in de logistiek, het werk niet afneemt en zelfs groeit.³⁹

De Commissie regulering van werk, o.l.v. Hans Borstlap, benoemt het belang van bijscholing als oplossingsrichting voor de problemen op de arbeidsmarkt. Het Ministerie van OCW ziet Leven Lang Leren als belangrijke trend voor de toekomst. Het

³⁸ Regio in beeld, 2019. *West-Brabant perspectief op werk.*

³⁹ ABN-AMRO, 2020. *Economisch Bureau & Sector Research | 5 juni 2020.*

⁴⁰ Rijksoverheid, 20 mei 2020. *Verlenging en aanpassing regeling tegemoetkoming loonkosten (NOW).*

crisisprogramma / bijscholingsprogramma “Nederland leert door” is onderdeel van het verlengde maatregelenpakket⁴⁰ tijdens de Coronacrisis.

7.2 Flexibilisering van werk: toename zzp'ers, vaste baan minder vanzelfsprekend, scholing en nieuwe vaardigheden van belang voor een ieder

Het aantal flexwerkers in de afgelopen vijftien jaar toegenomen van 1,1 naar 2 miljoen mensen. De WRR signaleert dat nieuwe technologie, flexibilisering en intensivering van werk (werkdruk) grote gevolgen gaat hebben voor de arbeidsmarkt.

Volgens het CBS en TNO is het aantal flexwerkers in de afgelopen vijftien jaar toegenomen van 1,1 miljoen naar 2 miljoen mensen.⁴¹ Flexwerkers hebben geen vast contract of een contract met variabele uren. Er zijn verschillende vormen van flexwerk en dat kunnen zowel werknemers zijn als zelfstandigen. Technologisering vraagt om nieuwe vaardigheden. Flexwerkers zijn veelal op zichzelf aangewezen voor scholing en de juiste werkervaring om nieuwe vaardigheden te leren beheersen.

De WRR signaleert dat nieuwe technologie, flexibilisering en intensivering van werk (werkdruk) grote gevolgen gaan hebben voor de arbeidsmarkt.⁴² De Raad stelt dat goed werk voor iedereen essentieel is voor de brede welvaart. Volgens de WRR zou dit dé

⁴¹ CBS / TNO, 2019. *Flexbarometer.*

⁴² WRR, 2020. *Het betere werk. De nieuwe maatschappelijke opdracht.*

belangrijke maatschappelijke opdracht moeten zijn voor bedrijven, instellingen, sociale partners en de overheid.

7.3 Arbeidsmigratie en buitenlandse seizoenswerkers, vergrijzing in de EU

De onmisbaarheid van arbeidsmigranten zal toenemen naarmate de vergrijzing voortschrijdt en de demografische ontwikkelingen al maar ongunstiger wordt. Mogelijke verschuiving van arbeidsmigranten uit Oost-Europa naar Midden-Oosten en Afrika.

In sommige gemeenten wonen nu al relatief veel arbeidsmigranten. Deze mensen werken voornamelijk in de agrofood en logistiek. De vraag naar arbeidsmigranten zal in de toekomst niet minder worden. De onmisbaarheid van arbeidsmigranten zal toenemen naarmate de vergrijzing voortschrijdt en de demografische druk (door de daling in het aantal mensen in de leeftijdscategorie van werkenden) al maar ongunstiger wordt. Ondanks robotisering is er in de agrofood en tuinbouw, en op distributielocaties een grote behoefte aan praktische arbeidskrachten. Die behoefte lijkt nog verder te gaan toenemen. Aangezien de vergrijzing in Midden- en Oost-Europa eveneens doorzet, en arbeidskrachten kunnen kiezen welke lidstaat voor hen meest aantrekkelijk is om te werken, is een oplopend tekort aan arbeidskrachten niet ondenkbaar. De Coronacrisis heeft laten zien dat bepaalde segmenten zoals de fruitteelt in problemen kunnen komen als er onvoldoende

buitenlandse arbeidskrachten tijdens de oogstperiode kunnen worden aangetrokken.

Als door vergrijzing en de aantrekkingskracht van andere regio's structureel onvoldoende Midden- en Oost-Europese arbeidskrachten kunnen worden geworven, dan zouden Nederland en andere lidstaten mogelijk verder naar het Midden Oosten en Aziatische landen kunnen gaan kijken voor tijdelijke arbeidsmigranten. Dergelijke tekorten zouden ook de discussie over tijdelijke Afrikaanse arbeidsmigranten kunnen veranderen. Nu zijn tijdelijke arbeidsvisa voor hen nagenoeg onmogelijk.

7.4 Huisvesting van arbeidsmigranten, een slepend vraagstuk

Op dit moment zijn er onvoldoende verblijfsplekken voor arbeidsmigranten. Het tekort aan woonruimte beïnvloedt het aanbod van arbeidskrachten negatief. Migranten vestigen zich liever in regio's waar wel passende woonruimte beschikbaar is.

Op dit moment slaagt West-Brabant er onvoldoende in om verblijfsplekken te realiseren voor arbeidsmigranten.⁴³ Het draagvlak bij gemeenten is wisselend. Sommige gemeenten zetten zich actief in voor betere (tijdelijke) huisvesting, maar ervaren soms druk van inwoners om geen woningen voor arbeidsmigranten in hun nabije omgeving te bouwen. Dit soort spanningen laten zien dat arbeidsmigratie ook gaat over een plek vinden in Nederland, en over samenleven met verschillende

⁴³Universiteit Tilburg, 2019. *Arbeidsmigratie in Noord-Brabant, de markt en de mensen(handel)*.

bevolkingsgroepen. Gemeenten kunnen daarop actief beleid maken, zodat in de toekomst dergelijke problemen wel kunnen worden opgelost.

Ondermaatse huisvesting van arbeidsmigranten is als probleem al langere tijd erkend, vooral voor shortstay en midstay. In 2012 was de ambitie om in 2020 alle arbeidsmigranten te huisvesten en te laten participeren in de regio.⁴⁴ Dat is niet gelukt. Onder de uitzendbureaus die als werkgever ook voor de huisvesting zorgen, blijken nog altijd geregeld voorbeelden te zijn van bureaus die hun zaken niet op orde hebben. Midden- en Oost Europese arbeidsmigranten worden de laatste jaren mondiger en schakelen de media in om verhaal te doen, zodat dit vraagstuk regelmatig aandacht krijgt. Vanwege de emoties die hierbij gepaard gaan, draagt de extra media-aandacht bij aan het risico op polarisering rond dit thema. Het Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten, o.l.v. Emile Roemer, adviseert om de eisen aan uitzendbureaus te verhogen. Gemeenten zouden een vergunning kunnen invoeren voor verhuurders van woonruimte om te kunnen ingrijpen bij ondermaatse huisvesting. Ook zouden zij in bestemmingsplannen meer ruimte kunnen geven voor de bouw van woningen voor arbeidsmigranten.⁴⁵

Het huidige tekort aan woonruimte beïnvloedt het aanbod van arbeidskrachten negatief.⁴⁶ Zij vestigen zich liever in regio's waar

wel passende woonruimte beschikbaar is. Gezien de structurele aard van het huisvestingsvraagstuk en het belang van arbeidsmigranten voor de regionale economie adviseren onderzoekers dat de gemeentelijke afdelingen economie en wonen de beleidsdomeinen samennemen. Arbeidsmigranten hebben immers vanuit hun werk een relatie met de gemeente.⁴⁷

7.5 Toenemende diversiteit bevolkingssamenstelling, arbeidsmarktdiscriminatie en actieve jacht op kenniswerkers

De diversiteit van de bevolking en het aantal inwoners met een migratieachtergrond zullen richting 2050 verder toenemen. Tegen gaan van arbeidsmarktdiscriminatie. Talent zoekt goed regionaal woon- en leefmilieu als vestigingsplaats.

De diversiteit van de bevolking en het aantal inwoners met een migratieachtergrond zullen richting 2050 verder toenemen.⁴⁸ Mogelijke uitbreiding van de EU, de instroom van arbeids- en studiemigranten en kenniswerkers, o.a. uit Latijns Amerika en Azië, en vluchtelingen uit het Midden-Oosten maken dat de diversiteit van migratieachtergronden toeneemt. Anno 2020 is er nog sprake van discriminatie op de arbeidsmarkt, al tonen diverse

⁴⁴ Den Haag, 28 maart 2012. *Nationale Verklaring van partijen betrokken bij de (tijdelijke) huisvesting van EU-Arbeidsmigranten.*

⁴⁵ Aanjaagteam Bescherming Arbeidsmigranten, 30 oktober 2020. *Geen tweederangsburgers. Aanbevelingen om misstanden bij arbeidsmigranten in Nederland tegen te gaan.*

⁴⁶ Wise up consultancy, 2019. *Internationale werknemers in de toekomstige arbeidsmarkt van regio West-Brabant.*

⁴⁷ Het Pon & Telos, 2020. *Arbeidsmigratiecijfers in Brabant.*

⁴⁸ CBS, 2020. *Verkenning bevolking 2050.*

onderzoeken geen eenduidig beeld.⁴⁹ Het kabinet heeft het Actieplan Arbeidsmarktdiscriminatie ontwikkeld, bedoeld om discriminatie op de arbeidsmarkt tegen te gaan en een inclusieve werkomgeving te stimuleren. Naarmate de werkende bevolking steeds meer cultureel divers wordt, zullen de discriminatievraagstukken wellicht veranderen en discriminatie tegen specifieke groepen meer of minder in het oog springen.

Sommige regio's, zoals Eindhoven, werven actief kenniswerkers met schaarse expertise van over de hele wereld. Zij geven niet alleen een economische boost aan de regio, ze brengen ook meer diversiteit onder de bevolking. Dit is de essentie van de Regiodeal met de Rijksoverheid die als doel heeft te zorgen dat voorzieningen op concurrerend niveau komen met andere Europese high-tech regio's zoals de regio München. Een goed regionaal woon- en leefmilieu is cruciaal om aantrekkelijk te zijn als vestigingsplaats. Hoogopgeleide internationale kenniswerkers hebben het voor het kiezen en vestigen zich graag in een gebied met een prettig cultureel klimaat, een mooie leefomgeving, goede scholen en voorzieningen. Daarnaast helpt het expats bij hun keuze voor een regio als ze welkom worden geheten en op weg worden geholpen door een regionaal Expat Center.

7.6 Radicale innovatie, kunstmatige intelligentie en verwachte impact op arbeid

Grote verandering door de snelle ontwikkeling in digitale technologie en kunstmatige intelligentie. Door digitalisering

⁴⁹ Panteia, 2020. *Herhaling virtuele praktijktests arbeidsmarktdiscriminatie.*

verandert de vraag naar arbeid (minder vraag of vaker een hoger niveau van kennis en vaardigheden nodig).

De RWB heeft laten onderzoeken op welke manier digitalisering en automatisering de beroepen gaat veranderen in de sectoren logistiek, agrofood & biobased, maintenance en zorg.⁵⁰ De snelle ontwikkeling in digitale technologie en kunstmatige intelligentie is een van de invloeden die voor grote veranderingen zorgen. Door digitalisering is op sommige vlakken minder arbeid nodig. Maar op veel andere vlakken verandert de rol van de medewerker en in vaker een hoger niveau van kennis en vaardigheden nodig. De ambities op de energietransitie en biobased economy hebben eveneens invloed, net als de eerder besproken veranderde verhoudingen tussen werkgevers en werknemers. De nadruk op digitale vaardigheden maakt bovendien dat werknemers gemakkelijker dan voorheen tussen sectoren kunnen wisselen. Al deze ontwikkelingen hebben implicaties voor de kennisinfrastructuur om te zorgen dat bij de transitie naar verregaande digitalisering een goede match is met kennis- en vaardigheden van arbeidskrachten.

Bij logistiek kan automatisering in distributiecentra een hoge vlucht nemen, maar is voorlopig nog beperkt flexibel waardoor arbeid nog steeds een belangrijke factor is. Voor vrachtwagenchauffeurs zou platooning kunnen betekenen dat een deel van de vrachtwagens binnen een aantal jaar meer autonoom

⁵⁰ Wise up consultancy, 2019. *Internationale werknemers in de toekomstige arbeidsmarkt van regio West-Brabant.*

zou kunnen rijden. Echter, de infrastructuur is daar nog lang niet klaar voor.

De agrofoodsector is een van de meest innovatieve sectoren in de Nederlandse economie. Onder smart farming worden allerlei innovaties verstaan, veel al gericht op precisie en efficiëntie met oog voor verduurzaming en dierenwelzijn. Hogere opbrengsten met minder energie, inputs (voer, diergeneesmiddelen, gewasbescherming, etc.) en arbeid. Drones kunnen worden ingezet ter vervanging van tractoren om daarmee verdichting van de bodem te voorkomen. Specifieke oogstmachines maken het mogelijk om teelten in Nederland te behouden, zonder al te sterk afhankelijk te zijn van de factor arbeid. Zacht fruit lijkt echter voorlopig nog te delicaat om door robots en oogstmachines geoogst te worden.

De maintenance industrie is sterk aan het digitaliseren. De technische beroepen in deze sector veranderen hierdoor. Opleidingen die hierop inspelen, elektrotechniek, werktuigbouwkunde en meet- en regeltechniek, noemen zich “mechatronica”. Er is op dit moment flinke schaarste aan werknemers in deze sector. Afstudeerders in mechatronica hebben het voor het kiezen. Ze kunnen in allerlei sectoren en regio’s aan de slag.

In de zorg wordt steeds meer domotica gebruikt, bijvoorbeeld om cliënten te helpen zelfstandig te zijn, ter verlichting van fysieke handelingen met cliënten en bij diagnostiek en monitoring van gezondheidsindicatoren. Toch zal dit maar beperkt invloed hebben op de vraag naar arbeid. In algemene zin stuwt de vergrijzing de behoefte aan zorgpersoneel. Daarnaast betekenen meer

mogelijkheden voor behandeling en verbetering van de gezondheid en levensverwachting van mensen dat in de praktijk meer behandelingen worden uitgevoerd, ook bij patiënten in de hoogste leeftijdsgroepen. Tot slot zou de Coronapandemie ook structureel kunnen leiden tot een grotere vraag naar zorgpersoneel, bijvoorbeeld voor mensen met chronische klachten.

8 Wonen en Werken

8.1 Woningen en woningbouwopgave

Het woningtekort is een urgent aandachtspunt en belangrijke strategische opgave voor de regio West-Brabant. Beschikbare, betaalbare en courante woningen vergroten de aantrekkingskracht van de regio, waardoor de beroepsbevolking en het leerlingenaanbod toenemen. Meer inwoners betekent uiteraard ook meer economische activiteit, en bijvoorbeeld een grotere zorgvraag. Meer inwoners betekent ook meer mobiliteitsbewegingen en andere activiteiten met ruimtelijk impact en gevolgen voor andere ruimtelijke functies. Daarom is het van belang om het woningbouwvraagstuk in samenhang met andere vraagstukken te zien.

Sinds 2015 is er een stijging in het aantal nieuw opgeleverde woningen in de provincie Noord-Brabant. Dit geldt ook voor West-Brabant, al groeit de woningvoorraad daar iets minder snel dan in bijvoorbeeld Midden-Brabant.⁵¹ Naast nieuwbouw is er een toename van woningen door functieverandering van bedrijfspanden, zoals kantoren. De woningbouwopgave is nog steeds groot vanwege de groeiende Brabantse bevolking, waaronder de eerder besproken arbeidsmigranten. Daarnaast is er ook een stijgende vraag naar woningen voor ouderen, zoals zorgwoningen, groepswoningen, hofjes en kangoeroewoningen. Bovendien stijgt, net als in heel Nederland, het aantal

eenpersoonshuishoudens. Daardoor stijgt het aantal huishoudens sneller dan de bevolking als geheel. Deze ontwikkelingen maken dat de provincie van mening is dat er tempo is geboden met het aanvullen van de huidige woningvoorraad.

Het merendeel van de geplande woningen heeft betrekking op het binnenstedelijk aanbod. De focus op inbreiding in plaats van uitbreiding heeft te maken met onzekerheid over gebiedsontwikkeling in het landelijk gebied. De transitieopgaven, zoals energie, klimaatadaptatie en natuurdoelen, zijn nog niet allemaal uitgekristalliseerd, wat maakt dat met in algemene zin terughoudend is met woningbouwplannen op dergelijke plekken.

De Coronacrisis tempert de bevolkingsgroei. De buitenlandse migratiesaldo's zijn flink teruggelopen door de maatregelen in Nederland en de meeste herkomstlanden. In de eerste golf van de pandemie is Noord-Brabant in Nederland het hardste getroffen door de COVID-19 pandemie, wat geleid heeft tot een sterfteoverschot van 3000 mensen, voornamelijk ouderen, in vier maanden tijd.⁵² Wat betreft het aantal opgeleverde woningen in 2020 lijkt de Coronacrisis daar nauwelijks invloed op te hebben en is er nog groei in het aantal opgeleverde woningen. Verder is het nog te vroeg om te kunnen aangeven wat de gevolgen zijn van de crisis voor de vraag naar woningen en de woningbouw in de komende jaren. De thuiswerktrend als gevolg van Corona doet mensen beseffen dat ze meer werkplekken in huis nodig hebben,

⁵¹ Provincie Noord-Brabant, 2020. *Brabantse agenda wonen*.

⁵² Provincie Noord-Brabant, juni 2020. *Kwartaal beeld Woningmarkt Noord-Brabant*.

en wellicht dus meer kamers of een tuinhuisje dat als werkplek kan worden ingericht.

Woningen zijn een belangrijk aspect van vraagstukken over gebiedsinrichting. De stem van inwoners bij oplossingen voor een toekomstbestendige gebiedsinrichting (duurzaam, innovatief, klimaatadaptief, economisch en cultureel bruisend) is niet alleen de stem van belanghebbenden, maar ook de stem van actoren die de toekomst van de regio gaan maken.

8.2 Kantoren en bedrijventerreinen

De STEC groep heeft in 2018 nieuwe prognoses gemaakt voor de kantoren en bedrijfsterreinen in Noord-Brabant.⁵³ De provincie wil dit gebruiken om regionale afspraken te maken. Onderdeel van de afspraken kan zijn mogelijke transformatie van bedrijfsruimte naar woningen, maar ook herstructurering en ruimte voor nieuwe bedrijven. Hier liggen allerlei kansen voor circulair gebruik van materialen, en het opdoen van kennis en ervaring op gebied van circulair bouwen.

Vóór de Coronacrisis werd geconstateerd dat de voorraad kantoren in Noord-Brabant kwantitatief voldoende is. Sinds Corona werken mensen grotendeels thuis en worden kantoren minimaal gebruikt. Ook is inmiddels duidelijk dat de hoogste verdiepingen van hoogbouw niet bruikbaar zijn vanwege beperkte mogelijkheden om afstand te houden in liften. Daarnaast is het

⁵³ STEC groep, 2018. *Prognose bedrijventerreinen en kantoren Noord-Brabant*.

⁵⁴ CBS, 18-12-2019 (nieuwsbericht). *In tien jaar tijd ruim 11 procent minder winkels*.

nog onzeker wanneer organisaties hun medewerkers weer grotendeels op kantoor gaan verwachten. Mogelijk is in de toekomst meer behoefte aan kleinschalige kantoren en flexibele huur van vloeroppervlak. Vervangingsnieuwbouw zal naar verwachting niet leiden tot een uitbreiding van de voorraad. De kantorenmarkt valt uiteen in kansrijke locaties, die in allerlei opzichten een positieve impuls geven aan de omgeving, en kansarme locaties waar leegstand toeneemt, verduurzamingsinitiatieven niet lonen en huren dalen. Kansrijke locaties in West-Brabant zijn vooral te vinden in het centrum en stationslocatie van Breda. Voor de kantoren naast snelwegen is in West-Brabant meer planaanbod dan verwachte vraag.

Door de Coronamaatregelen heeft het online winkelen een nog grotere vlucht genomen, waardoor fysieke winkels nog verder onder druk zijn komen te staan. Vóór Corona, in 2019, was het aantal fysieke winkels 11% gedaald ten opzichte van een decennium eerder.⁵⁴ Naast winkelstraten hebben ook buitenstedelijke woonboulevards en shopping-malls het moeilijk. Gemeenten die actief inzetten op de leefbaarheid van winkelgebieden, zoals bijvoorbeeld Assen,⁵⁵ lijken er wel in te slagen om publiek aan te trekken. Een belangrijke succesfactor is actieve betrokkenheid van ondernemersvereniging en andere initiatiefnemers. Ut samenwerking met partners in het gebied, zoals zorginstellingen, verenigingen, allerlei ondernemers,

⁵⁵ Zie Binnenlands Bestuur week 37, 2020. *Beweging in de binnenstad. Hoe Assen profiteert van Corona*.

overheidsloketten, kunnen mooie activiteiten ontstaan en een kantelpunt voor een winkelgebied.

Online winkelen legt druk op het wegverkeer in de bebouwde kom. Naast bestelbusjes is daar bovendien ook een toename aan scooters en elektrische fietsen voor maaltijdbezorging. Pakketbezorgers, start-ups en andere partijen hebben de laatste jaren allerlei innovatieve oplossingen uitgewerkt om de *last mile* bezorging efficiënter en duurzamer te maken.⁵⁶ Uit de verkenning van de ACM blijkt dat verschillen tussen gemeentelijkbeleid voor pakketvervoer een van de knelpunten te zijn, evenals ruimtelijk beleid t.a.v. vergunningen voor pakketkluisen.

Het toegenomen online winkelgedrag van consumenten stuwt de vraag naar grote logistieke vestigingen. Bedrijventerreinen zijn belangrijk voor de West-Brabantse economie. Ze beslaan (in 2019) 3% van het oppervlak in de regio, leveren 40% van de werkgelegenheid en circa 45% van het bruto regionaal product.⁵⁷ Het aantal nieuw uitgegeven hectares bedrijventerreinen is de afgelopen jaren gestaag gegroeid. In verschillende groeiscenario's zal de groei (in meer of mindere mate) aanhouden en op ten duur afzwakken. De groei betreft met name XXL-vestigingen (zowel voor B2B als voor B2C), maar ook de industrie kent een toenemende ruimtebehoefte van kleine en grote ruimtevragers (MKB en multinationals). Robotisering in de logistiek en e-commerce betekent in de praktijk vaak dat men dit wil realiseren op grotere

productieruimtes. De zeehaven Moerdijk heeft een specifieke ruimtebehoefte voor natte, zeehavengebonden kavels.

De grootste vraag in West-Brabant komt vanuit logistiek & groothandel en de chemische industrie. In West-Brabant is het aanbod van (droge) kavels op zich voldoende. Voor de uitgifte zal echter, in lijn met de Omgevingsvisie, integraal en gebiedsgericht gekeken moeten worden naar de opgaven van het gebied. Voor de bestaande bedrijvenlocaties ligt een opgave in het verduurzamen, in termen van energie, circulariteit, emissies en klimaatadaptiviteit. Vanuit circulariteit geredeneerd is het zinnig om bepaalde bedrijven lokaal en regionaal in elkaars nabijheid te vestigen, zodat ze gebruik kunnen maken van elkaars grondstofstromen voor productiedoeleinden en energievoorziening. Bedrijven die volledig van het gas af gaan zullen mogelijk daardoor ook keuzes met implicaties voor de locatie moeten maken. Stillere en schonere bedrijfsruimtes bieden wel meer vestigingsmogelijkheden dicht op kavels met andere gebruiksfuncties.

⁵⁶ ACM, 2020. *Marktstudie last mile pakketbezorging*.

⁵⁷ RWB, 2019. *Regionale afspraken bedrijventerreinen West-Brabant 2019-2023*.

9 Trends mobiliteit

9.1 Logistiek met lagere emissies

Eind 2019 heeft de EU besluit genomen over emissiereductiedoelstellingen voor nieuwe vrachtwagens. In vergelijking met 2019 zullen die in 2025 15% minder CO₂ mogen uitstoten en in 2030 30%. Deze doelstellingen zullen een stimulans zijn voor de innovatie in vrachtwagenontwerp en truckfabrikanten. Er wordt onder meer gewerkt aan vrachtwagens die zijn voorzien van flinterdunne, flexibele zonnepanelen voor de energievoorziening van de elektronica van vrachtwagens.

Laadpalen door heel Europa is nog een uitdaging, maar bedrijven zoals Albert Heijn en Jumbo installeren deze al wel zelf op hun terreinen om logistiek binnen de bebouwde kom zo veel mogelijk elektrisch te laten plaatsvinden. Een alternatief voor laadpalen is de trolleytruck. Fabrikant Siemens experimenteert op verschillende snelwegtrajecten in Duitsland met bovenleidingen. Een belangrijk aspect van de test is leren hoe de samenwerking tussen verschillende stakeholders in de infrastructuur te organiseren.

Overige technieken die de sector hanteert om tot emissiereductie te komen zijn zuiniger brandstof en aandrijftechniek, en het aanleren van een zuiniger rijstijl.

9.2 Mobiliteit as a service

Het 'as a service' concept is al ruim een decennium in opmars. Consumenten zijn bekend met deelauto's en deelfietsen.

Werkgevers bieden steeds vaker een integrale mobiliteitskaart aan, waarbij werknemers per reis hun modaliteiten kunnen samenstellen. Steden zien deelconcepten voor fiets, scooter en soms ook auto, als een belangrijke oplossingsrichting voor knelpunten en het vastlopen van wegen en het vollopen van ov. Het aanbieden van scooters en bakfietsen voor collectief gebruik beperkt bovendien privé-aankopen van deze voertuigen, die steeds meer ruimte vragen op stoepen en parkeerplekken.

Mobiliteit as a service biedt mensen meer mogelijkheden om zich te verplaatsen zonder een eigen voertuig te bezitten. Dit maakt het gemakkelijker om ergens heen te gaan bijvoorbeeld voor werk, mantelzorg, winkelen en recreatie. Mobiliteit as a service kan daarom worden ingezet als *nudging factor* om burgers te stimuleren bepaalde activiteiten te ondernemen.

9.3 Thuiswerken, online meetings en events

Sinds de Coronapandemie zijn de meeste mensen voor een bepaalde tijd gedwongen om thuis te werken. Dankzij het feit dat laptops, tablets en smartphones al ingeburgerd waren, konden de meeste mensen vrij gemakkelijk omschakelen naar online werken. Uiteraard heeft fysieke aanwezigheid mogelijkheden die niet of nauwelijks kunnen worden gecompenseerd online. Desondanks zijn de voordelen van thuiswerken (af en toe of regelmatig) evident en is de verwachting dat na het opheffen van de Coronamaatregelen mensen nog steeds vaker thuis zullen werken.

Structureel meer thuis werken heeft gevolgen voor de drukte op de weg en in het ov, die minder snel toeneemt dan de prognoses van voor Corona. Het heeft gevolgen voor reiskosten van de

werkgever en reistijd van de werknemer. Maar ook voor het gebruik van kantoorruimte, conferentielocaties, en de hospitality sector die hieraan ondersteunend is.

langere afstanden met de fiets te doen, waardoor de fiets op bepaalde trajecten qua reistijd en reiskosten concurrerender wordt ten opzichte van de auto of het ov. Mogelijk leidt het extra fietsgedrag ook tot een gezondheidswinst.

9.4 Trein voor de lange afstand, verbinding van de regio met Rotterdam en Antwerpen

De EU-ministers willen dat grensoverschrijdend treinverkeer in Europa gemakkelijker wordt. Dit zou een bijdrage kunnen leveren aan het terugdringen van de uitstoot van broeikasgassen. Onderdeel van de Green Deal van de EU is een Europees treinnetwerk dat concurrerend is met het vliegtuig. De EU wil dat de lidstaten werk maken van het aansluiten van de binnenlandse spoormarkt op het internationaal treinverkeer. Het doel is om een groter aandeel reizigers per spoor te vervoeren voor afstanden van 300km tot 800km.

Voor de regio West-Brabant gebeurt de aansluiting op het Europees treinnetwerk via Rotterdam of Antwerpen. De verbinding met deze twee internationale treinstations gaat belangrijker worden.

9.5 Elektrische fiets voor regionaal vervoer en last mile logistiek

De elektrische fiets is de laatste jaren steeds populairder. De verkoopcijfers laten recordaantallen zien. Voor het tweede jaar op rij is de elektrische fiets het meest verkochte type fiets. Nieuwe bakfietsen en transportfietsen zijn veel al elektrisch, waardoor ze geschikt zijn als *last mile solution* in pakketbezorging en maaltijdbezorging. Elektrische fietsen maken het mogelijk om

10 Overige ontwikkelingen

10.1 Verduurzaming, woningbouw, recreatie en economische ambities concurrerend in de ruimte: wicked problems vragen om zorgvuldig proces en een gebiedsgerichte aanpak

Een veelvoud aan maatschappelijke opgaven voor de regio heeft een ruimtelijke component. Vaker dan eens is er sprake van conflicterende belangen, zoals ten aanzien van het grondwaterpeil of bij de plaatsing van windmolens. De verdeling van investeringskosten en van de voortijdige afschrijving van infrastructuur leidt tot discussies en vraagt de nodige tijd voordat beslissingen ten uitvoer kunnen worden gebracht.

De urgentie van maatschappelijke opgaven maakt dat er veel aandacht nodig is voor deze zogenaamde 'wicked problems' om tot een bevredigende oplossing te komen. Steeds vaker wordt er gepleit voor een gebiedsgerichte aanpak, zoals bij de Regionale Energie Strategie (RES). De rol van de RWB en REWIN zou kunnen zijn dat ze hierin als aanjager, bemiddelaar en facilitator fungeren om voortgang en samenwerking te bevorderen. Daarbij kan gebruik worden gemaakt van de Omgevingsvisie, die expliciet vraagt om een gedragen proces met betrokken stakeholders bij ruimtelijke inrichtingsvraagstukken.

10.2 West-Brabantse identiteit: groen hart ten midden van stedelijke netwerken

De regio West-Brabant staat er niet alleen voor. De kracht van de regio is o.a. de inbedding tussen Rotterdam, Antwerpen, Zeeland en Brabantstad. Daarmee is West-Brabantse kennis en kunde ingebed in ketenpartners en aanvullende of complementaire kennis en kunde uit de omringende regio's. Het landelijke karakter van West-Brabant biedt kansen om als groen hart met hoogwaardig erfgoed te fungeren, tussen grootstedelijke clusters. Dit legt extra nadruk op het belang van een kwalitatief hoogwaardige leefomgeving, zowel in stedelijk als landelijk gebied. Gezien de concurrentie met andere regio's is profilering als regio en gebied belangrijk om mensen aan te spreken. Het leveren van kwaliteit is essentieel om mensen te binden.

Thuis komen en thuis voelen in een regio heeft te maken met de eigenheid en uniciteit. Sommigen hebben het gevoel dat deze regio over een weinig uitgesproken eigen regionale identiteit beschikt. Het verwoorden en koesteren van de regionale identiteit kan een manier zijn om bij te dragen aan zaken die het gebied aantrekkelijker kunnen maken, voor inwoners en voor bedrijven. Het samenspel tussen economie, arbeidsmarkt en het functioneren van dorpen en steden is relevant en biedt aanknopingspunten voor toekomstgericht strategisch beleid.

11 Analyse Post-Corona-Scenario's

11.1 Inleiding

Trends geven een beeld van de belangrijkste drijvende krachten van verandering. Aanvullend daarop helpen scenario's om een voorstelling te maken hoe van de wereld er in de toekomst uit zou kunnen gaan zien. Scenario's zijn beschrijvingen van de wereld om ons heen, zaken die ons raken maar waar we niet of nauwelijks invloed op hebben. We kunnen dus niet kiezen welk scenario we zouden willen. We kunnen wel duiden en beredeneren dat het een bepaalde kant op lijkt te gaan richting een of meerdere scenario's. Scenario's zijn ontwikkelrichtingen, die bewust uitvergroot zijn om onderling onderscheidend te zijn. Dit maakt het mogelijk om nauwgezet de consequenties en implicaties van de scenario's te analyseren. Dat helpt ons strategieën te formuleren om dichter bij bepaalde doelen te komen en ongewenste ontwikkelingen af te wenden.

In dit project is gewerkt met de Post-Corona-Scenario's van de Rabobank. Aanvullend is gekeken naar de Post-Corona-Scenario's van de Provincie Noord-Brabant. In meerdere dialoogsessies met RWB en REWIN is getracht de implicaties van de scenario's voor de regio West-Brabant en de handelingsperspectieven⁵⁸ uit te werken.

⁵⁸ Handelingsperspectieven worden hier gezien als strategische oplossingsrichtingen die verder kunnen worden geconcretiseerd in beleidslijnen aangevuld met het benodigde sturingsinstrumentarium.

11.1.1 Rabobank Post-Corona-Scenario's

De Rabobank heeft begin april 2020 zijn Post-Corona-Scenario's gepubliceerd.⁵⁹ Hierin is gekeken naar een verschillende invulling van de rol van de overheid en naar een afruil tussen robuuste welvaart en efficiënte groei (zie volgende pagina).

De onderste twee scenario's staat efficiënte groei centraal en lijken daarmee het meest op het economisch narratief van de naoorlogse periode. De bovenste twee scenario's gaan uit van robuuste welvaart, duurzame en sociale waardenketens. Daarmee vertolken ze het transitieperspectief dat sinds eind jaren negentig is opgekomen. In de linker twee scenario's wordt veel initiatief aan de samenleving overgelaten, en rechts is de overheid meer sturend.

⁵⁹ ESB, 3 april 2020, Coronacrisis vraagt om een nieuwe inrichting van de Nederlandse samenleving.

Vier scenario's

Robuuste
welvaart

Weinig
overheid

Veel
overheid

De onverzadigde
samenleving

De competitieve
staat

Efficiënte
groei

- Initiatief economische en sociale verandering vanuit de burger
- Algemeen belang voorop
- Meer vraag naar zorg en gezondheid
- Thuiswerken, meer tijd voor dierbaren en hobbies
- Bedrijven: duurzamere en sociale productie
- Waardenketens dichterbij huis

- Overheid zet in op: gemeenschapszin, minder externe afhankelijkheid, klimaatadaptatie, en zorg en gezondheid
- Voortzetting crisisgrijpen
- Externe effecten beprijzen en buffers aanleggen
- Prijsprikkels duurzamere keuzes (mobiliteit, voedsel)
- Digitalisering werk en school

- Snelle afbouw onorthodoxe steunmaatregelen
- Consumentenpatronen weinig veranderd
- Internationale concurrentie: efficiency en offshoring
- Zwakke bedrijven gaan ten onder
- Sterk getroffen sectoren, zeer verzwakt

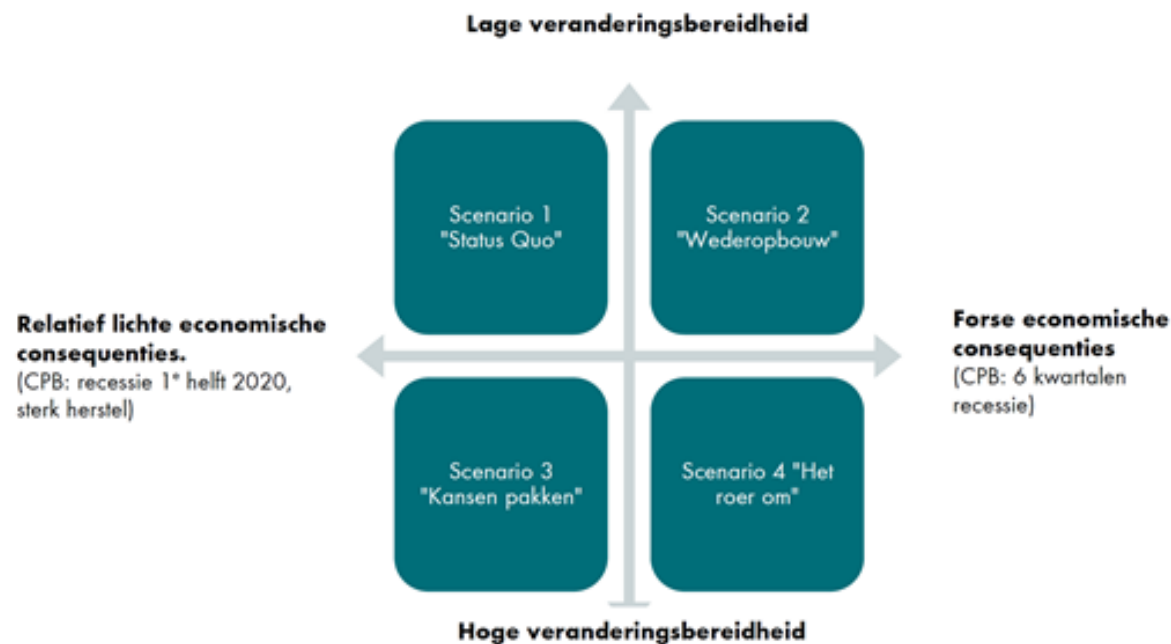
- Overheid behoudt groot aandeel in economische activiteit om groei te bevorderen
- Inzet op groter arbeidsaanbod en hogere productiviteit t.b.v. groei
- Innovatie is goed voor groei
- Kritisch op activiteiten die minder impact hebben op economische groei

11.1.2 Provincie Noord-Brabant Post-Corona-Scenario's

Begin April 2020 heeft de provincie op basis van de CPB scenario's zelf een set Post-Corona-Scenario's uitgewerkt. De intentie van de provincie is om met deze scenario's de effecten van de Coronacrisis kunnen duiden, visie ontwikkelen op het Brabant na Corona, en om te verbinden en partijen de hand te reiken.

De twee gekozen assen zijn de mate waarin de crisis voortduurt, en de veranderbereidheid om als gevolg van de crisis tot een 'nieuwe' vorm van samenleven te komen. Hierdoor ontstaan vier scenario's. Als de verticale as gespiegeld zou worden, dan zijn de overeenkomsten met de Rabobank Post-Corona-Scenario's evident.

Scenario 1 "Status Quo"

In dit scenario blijft de recessie beperkt en zet herstel snel in. Sectoren die het zwaar hadden krabbelen snel op, met uitzondering van de bedrijven en sectoren die er al voor de crisis zwak voor stonden. De samenleving gaat door met gewoonten van voor de Coronacrisis, waardoor het snel business-as-usual is. Internationalisering keert terug en thuiswerken verdwijnt weer.

Provinciale opgaven blijven ongewijzigd. Steunmaatregelen zorgen voor een beperktere financiële armslag bij de provincie het Rijk en de EU. Herwaardering van vitale beroepen leidt tot grotere uitgaven in het publieke domein.

Scenario 2 "Wederopbouw"

Hier heeft de Coronacrisis verregaande economische gevolgen. De crisis duurt lang en het herstel gaat traag. De samenleving wil zo snel mogelijk door met het gewone leven, zoals voor de Coronacrisis, al is de welvaart duidelijk achteruit gegaan. Internationalisering keert terug en thuiswerken verdwijnt weer.

De economie heeft te lijden gehad. Bedrijven investeren minder en ook bij burgers zijn de consumptiebestedingen omlaag gegaan. De werkloosheid stijgt en het aantal voorzieningen zal dalen. De tweedeling neemt toe. Het vestigingsklimaat gaat achteruit.

De provincie wil sturen op herstel van voorzieningen en de basisinfrastructuur. Maar zal keuzes moeten maken gelet op de beperktere financiële armslag.

Scenario 3 "Kansen pakken"

In dit scenario blijft de recessie beperkt en zet herstel snel in. Mensen reageren verschillend op de crisis. Bij sommigen blijft de angst hangen. Anderen zien kansen voor verandering van de economie en de samenleving. Beiden kijken anders en opnieuw naar mondialisering en internationalisering. Er komt meer aandacht voor de menselijke maat en lokale ketens.

Dit scenario heeft middelen en momentum voor verandering. Maar het is ook een sterk gepolitiseerd scenario. Er zal anders worden gekeken naar de maatschappelijke opgaven. De uitgaven in het sociale domein nemen toe, mede door herwaardering van vitale beroepen.

Scenario 4 "Het roer om"

Dit scenario heeft verregaande economische gevolgen. De economische crisis beïnvloedt o.a. ontwikkelingen in woningbouw en infrastructuur. Mensen reageren verschillend op de crisis. Bij sommigen blijft de angst hangen. Anderen zien kansen voor verandering van de economie en de samenleving. Beiden kijken anders en opnieuw naar mondialisering en internationalisering. Er komt meer aandacht voor de menselijke maat en lokale ketens.

In dit scenario is de kans op verandering en de creativiteit die daarbij wordt ingezet het grootste. Er zijn minder middelen beschikbaar, maar de angst voor crisis zet aan tot nieuwe initiatieven zoals voor regionale productieketens. Centraal staat de vraag hoe de schade op een toekomstbestendige manier te herstellen met aandacht voor brede welvaart.

11.1.3 Werkwijze: Analyse van de dialoogsessies

Het onderstaande is een weergave van de uitkomsten en inzichten uit de dialoogsessies over de scenario's zoals die met het team van RWB en REWIN zijn gevoerd over de scenario's van de Rabobank en de Provincie Noord-Brabant. Ieder scenario van de Rabobank is hier per paragraaf verder uitgewerkt inclusief handelingsscenario's en effecten van Corona.

11.2 De onverzadigde samenleving

11.2.1 Omschrijving scenario

- Snelle afbouw onorthodoxe steunmaatregelen
- Consumentenpatronen weinig veranderd
- Internationale concurrentie: efficiency en offshoring
- Zwakke bedrijven gaan ten onder
- Sterk getroffen sectoren, zeer verzwakt

Terugveren naar het oude

Dit scenario lijkt het meest op het huidige systeem. Terugveren betekent dat bedrijven de oude voet verder gaan. We verwachten geen extra hausse op fusies en overnames. Schaalvergroting zal wel doorzetten en past bij een efficiënte samenleving. Ook landbouw zal blijven inzetten op grootschalig. Logistiek weer terug naar just in time. De verdozing van het landschap zet ook door, mits er geen spelregels zijn om dit expliciet tegen te gaan.

Sterke behoefte aan regionale afspraken voor knelpunten (ruimtelijke ordening en samenleving)

Gezien de knelpunten die al voor de crisis zichtbaar waren, en de verwachte trends op gebied van de kwaliteit van de leefomgeving en maatschappelijke spanningen, is het van belang om heldere spelregels en regionale afspraken te maken. Het risico bestaat dat terugveren naar oude patronen leidt tot verdere toename van de reeds gesignaleerde problemen. Dit geldt o.a. voor de integrale opgaven bij de ruimtelijke inrichting en bij vraagstukken rond bijvoorbeeld arbeidsmigratie.

Inzet op efficiëntie en stimuleren van "punt-innovaties"

REWIN blijft vooral verder werken in sectoren, met de nadruk op sectorale programma's. De focus is hoofdzakelijk gericht op 'punt-innovatie': innovatie die bijdraagt aan betere economische resultaten en/of verhogen van efficiency. Het accent ligt op innovatieve bedrijven die internationaal kunnen concurreren (aan de randen van de "Smiley Curve". Aandacht voor Groei MKB en Start-ups en Scale-ups met focus op (internationale) schaalbaarheid. Acquisitie en vestigen van bedrijven die economisch de regio sterker maken. Daarbij verwachten we een toename van hoog technologische bedrijven. Robotisering en digitalisering zal in de brede linie toenemen. Hierdoor nemen eveneens de opties voor reshoring toe. De keuze voor reshoring betekent immers dat we het hier beter doen dan elders.

Human capital: (technische) kennis en digital / human centered skills

REWIN en de RWB zetten in op een business ecosysteem waar innovatie kan gedijen. Goede aansluiting van het onderwijs op

innovatieve arbeidsmarkten is nodig. Het wordt breed erkend dat vooral bij technische beroepen krapte op de arbeidsmarkt blijft aanhouden. Bovendien leidt innovatie tot behoefte aan nieuwe skills. Arbeidskrachten ongeacht hun werkervaring hebben nieuwe kennis en werkervaring met nieuwe technologie nodig en mensgerichte vaardigheden bij digitale dienstverlening. Daarom wordt er extra ingezet op een Human Capital Agenda voor de innovatieve banen van de toekomst.

Weerbarstigheid van het systeem bemoeilijkt transities

Dit scenario toont de weerbarstigheid van het systeem. De wereld is niet veranderd, het huidige systeem blijft aan. Verslimming lukt, want efficiëntie. Doelen op gebied van biobased en circulaire economie zijn ingewikkelder, want in dit scenario mist een sense of urgency. De crisis gaf de meest ultieme sense of urgency. Maar zodra (min of meer) voorbij is wordt het belang van transities onvoldoende gevoeld.

Inzetten op transities via nieuwe verdienmodellen

Een van de manieren om meer urgentiegevoel op te roepen, is via het aanboren van kansen voor nieuwe verdienmodellen. Met name verdienmodellen vanuit creatieve economie, vrijetijdseconomie zijn kansrijk in de regio. Het aantrekken van hippe bedrijven is niet alleen gunstig voor de waardeketens waar ze aan bijdragen, ook voor het vestigingsklimaat en de culturele waardering van de regio. In algemene zin vraagt de inzet op nieuwe verdienmodellen om consistent beleid en scherpe aandacht voor het gelijke speelveld.

Monitoring van kosten / baten nieuwe verdienmodellen

De focus is op verdienmodellen op de korte termijn. Toch kunnen de RWB en REWIN stimuleren dat bedrijven gaan samenwerken in nieuwe waardenketens die ook maatschappelijk rendement opleveren, bijvoorbeeld door lagere overheidsuitgaven in het sociale domein. Draagvlak voor dergelijke nieuwe maatschappelijke waardenketens zou kunnen toenemen door het meten en monitoren van de impact. Dit vraagt om het meten van brede welvaart met andere meeteenheden, dan Euro's. De overheid zou nog beter kunnen laten zien welke maatregelen voor een brede welvaart opleveren. Er is ervaring opgedaan met de Participatieladder. Na evaluatie zou deze sterker kunnen worden uitontwikkeld.

11.2.2 Handelingsperspectieven

Dit scenario lijkt het meest op pre-Corona. In de huidige strategische actieprogramma's blijkt dat de inzet op verslimmen het meeste resultaat bereikt. Verduurzamen is een weerbarstiger proces.

Stevige inzet nodig voor behalen wettelijke doelen emissiereductie: push en pull

Als je in dit scenario wel de wettelijke doelen op emissiereductie wilt halen en sneller wilt gaan met verduurzaming, dan vraagt dat op alle terreinen meer inspanningen, waaronder subsidies. Naast deze push-beweging is ook een pull-beweging nodig om duurzame, innovatieve ketens sneller volwassen te laten worden. De overheid als launching customer is hierin belangrijk.

In het innovatiebeleid zou de rol van de creatieve dienstverlening als aanjager van innovatieve, duurzame ketens sterker kunnen worden gepositioneerd. Hierop kunnen instrumenten worden ontwikkeld die inzetten op verbinden en nieuwe markten creëren.

Schaal en efficiëntie leiden tot bekende knelpunten ruimtelijke kwaliteit: inzet Omgevingsvisie en maatschappelijk dialoogproces voor inpassing functies en behalen doelstellingen

Een belangrijk aandachtspunt in dit scenario is de ruimtelijke kwaliteit. De impact op de leefomgeving door schaalvergroting van bedrijven heeft geleid tot ongewenste effecten. Gelet op de steeds dwingender wordende ambities op klimaatadaptatie, natuurkwaliteit, emissies en luchtkwaliteit, vraagt dit scenario om steviger overheidssturing op deze thema's bij ruimtelijke inpassingsvraagstukken. Instrumentarium van het Rijk, de provincie en gemeenten zal hier op een slimme manier samengebracht kunnen, o.a. in het werken met de Omgevingsvisie. De acceptatie van noodzakelijke maatregelen voor verduurzaming zal niet vanzelf gaan, aangezien verduurzaming op gespannen voet kan staan met gangbare werkwijzen die zijn gericht op economisch gewin. Daar zal in een zorgvuldig en continu dialoogproces rekening mee moeten worden gehouden.

11.2.3 Impact Corona op handelingsperspectieven

Terug naar het oude leidt tot extra uitgaven vitale beroepen en beheersmaatregelen

Dit scenario lijkt het meeste op het Status Quo scenario van de provincie Noord-Brabant. Hier verwacht men dat herwaardering

van vitale beroepen en beheersmaatregelen rondom gezondheid leiden tot extra uitgaven in het publieke domein. Dit zou ten koste kunnen gaan aan het beschikbare budget samen met het Rijk aan verduurzamingsopgaven. De inzet op “terug naar het oude”, gaat ten koste van inzet op transitie en het versterken van het regionale vestigingsklimaat.

Inzet op verduurzaming vraagt in dit scenario om stevige inzet en benodigde middelen

Hiermee wijst de provincie op een risico bij het handelingsperspectief van De onverzadigbare samenleving. De stevige push- en pullfactoren van verduurzaming vragen om inzet van financiële middelen die wellicht in de nasleep van de Coronacrisis aan andere doelen zullen worden uitgegeven dan aan de doelen zoals die zijn genoemd in de strategische agenda's van RWB en REWIN. Inzet op verduurzaming en klimaatadaptatie nu voorkomt hoge beheers- en onderhoudskosten in de komende jaren. Concretisering van dit financiële argument helpt om rationele keuzes te kunnen maken.

11.3 De competitieve staat

11.3.1 Omschrijving scenario

- Overheid behoudt groot aandeel in economische activiteit om groei te bevorderen
- Inzet op groter arbeidsaanbod en hogere productiviteit t.b.v. groei
- Innovatie is goed voor groei

- Kritisch op activiteiten die minder impact hebben op economische groei

Bewuste keuzes t.a.v. het maatregelenpakket, inbrengen robuuste welvaart

Dit scenario lijkt, gechargeerd, op “De failliete staat.” Deze steunmaatregelen zijn niet vol te houden. Dus moet je bewuste keuzes maken t.a.v. het maatregelenpakket. Zwakke bedrijven zullen omvallen.

Het is van belang om creatief te zijn met het instrumentarium voor stimulerende maatregelen. Revolverend heeft ook een maatschappelijke component en werkt niet op de Euro nauwkeurig. Ook indirecte effecten die robuuste welvaart leveren geldt op. Op deze manier kunnen we het concept van revolverende fondsen vanuit een integrale benadering verder uitwerken.

Prioritering op toekomstbestendige ontwikkelingen

In dit scenario willen we nog scherpere keuzes maken bij de sectoren waarin we top zijn. Dit kun je lezen als een oproep aan bestuurders. We willen kunnen prioriteren op toekomstbestendige aspecten binnen een topsectorthema (sectoren die interregionaal producten / diensten leveren). Het gaat om prioritering van stuwende activiteiten in Brabant in sectoren. Voor biobased en circulaire economie betekent dit dat je ook kijkt naar de markt van (over)morgen.

Regionale strategieën vertalen naar sectorale programma's

REWIn zal in dit scenario regionale strategieën op de diverse gebieden vertalen naar onze sectorale programma's. De sectoren

blijven, de vulling daarvan gebeurt ook mede door de regionale strategieën.

Innovaties voor realisatie van de regionale strategie

Innovatie is gericht op economische resultaten en/of verhogen efficiency, maar moet ook bijdragen aan de realisatie van de regionale strategie. Innovatie is ook hier ‘punt-innovatie’. De aandacht ligt daardoor minder op het internationaal kunnen concurreren. Aandacht voor Groei MKB en Startups met focus op schaalbaarheid van ideeën die passen binnen de regionale strategieën. Idem voor acquisitie en vestigen, focus op partijen die bij kunnen dragen aan de regionale strategieën.

Zorgen dat de economie aansluit op de vraag uit de samenleving

Meer werkgelegenheid was altijd een belangrijk criterium bij keuzes. Maar met aanhoudende krapte en mismatch op de arbeidsmarkt is de toekomstbestendigheid van kennis en vaardigheden steeds meer een aandachtspunt. Scholing wordt belangrijker, voorbereiding op de arbeidsmarkt van de toekomst. Digitale laaggeletterdheid willen we zien te voorkomen. Via de band van kennis en vaardigheden van de gehele samenleving creëren we een biotoop waarin bedrijven kunnen floreren.

Creatieve regierol van de (regionale) overheid

De overheid behoudt in dit scenario de regierol. Maar moet wel creatief zijn om de rol creatief in te vullen. De overheid dicht het gat tussen platte stimuleringsmaatregelen en structurele inzet op verduurzaming. We voorzien hier een regionale strategie waarbij de overheid de lead neemt en met gerichte incentives

stakeholders oproept om mee te doen. De Rijksoverheid stelt wettelijke kaders en legt de uitvoering bij de regio's voor gebiedsgerichte processen. De regionale overheden zijn in de lead en maken gebruik van goed werkende structuren zoals Triple / Quadruple Helix, maar overheden. Burgers praten mee, er wordt naar ze geluisterd. Overheid stelt doelen over burgerparticipatie in haar processen. De actieve inzet van regionale overheden kan goed werken, maar heeft het risico in zich op regionale versplintering.

11.3.2 Handelingsperspectieven

In dit scenario zet de overheid in op regionale gebiedsgerichte strategieën. De overheid allocceert de middelen één op één aan de geprioriteerde doelen, en werkt met resultaatgerichte strategieën. Het accent ligt op investeren, maar dan op subsidiëren.

Financieringsecosystemen ontsluiten: private investeringen koppelen aan publieke ambities

Om innovatie werkelijk richting marktrijpheid te brengen is het nodig om in de opeen volgende stadia in de innovatiefunnel te investeren. Daarom is het van belang om allerlei financieringsbronnen aan te boren en op deze manier een financieringsecosysteem te ontsluiten. De strategie is gericht op het koppelen van private investeringen aan publieke ambities. Investeringsfondsen zoals het Pledge fund van de BOM kunnen gebruikt worden als een springplank naar aanvullende publieke en private fondsen om grotere projecten met een langere doorlooptijd te kunnen financieren.

Bouwen aan een op innovatie gericht business ecosysteem: nieuwe waardeketens faciliteren

Door samen te werken met netwerken van financierders en investeerders bouwen overheden en private partners aan een op innovatie gericht business ecosysteem. Naast fondsenwerving is dit een strategie om nieuwe coalities te smeden en nieuwe waardeketens helpen te doen ontstaan. De ervaring leert dat de consortiapartners ook na afloop van projecten elkaar blijven opzoeken.

Overheden kunnen bedrijven in de etalage zetten en podium bieden. Ze zijn een belangrijke launching customer, wat tevens gezien kan worden als extra marketing. Door al deze zaken helpt de overheid de regio op de kaart te zetten voor innovatief ondernemerschap.

Actieve lobby richting andere overheden, m.n. gericht op participatie in EU programma's

Het op de kaart zetten van de regio helpt weer bij een actieve lobby naar andere overheden voor aanvullende publieke fondsen. De regio zou actiever dan nu kunnen kijken naar EU fondsen (zoals EU Green Deal, ECB). Opnieuw helpt dit om op een groot schaalniveau de investeren in een innovatieve duurzame, en aantrekkelijke regio. De regiodeal kan een vertrekpunt zijn voor schaalvergroting. De RWB en REWIN zouden nog meer aandacht kunnen besteden aan het leren kennen van potentiële partners en clusters in het buitenland om mee samen te werken en consortia mee te vormen. De EU programma's zoals Interreg, Horizon Europe en Alife vormen daarvoor een goede basis.

Allianties tussen opleidingen en bedrijfsleven voor aansluiting op een innoverende arbeidsmarkt

In elk scenario is onderwijs een belangrijk aandachtspunt. Een innovatieve regio heeft op alle opleidingsniveaus mensen nodig die met nieuwe technologie kunnen werken. Ook in dit scenario is het van belang om met de opleidingsinstituten en bedrijfsleven te bespreken welke opleidingen zijn relevant zijn in de toekomst en aansluiten op ambities van bedrijven.

Investeren in randvoorwaarden, samen optrekken

Een belangrijk inzicht bij dit scenario is dat de overheid vooral zou moeten investeren in de randvoorwaarden. Vervolgens is het kansrijk als overheid en bedrijfsleven samen optrekken (in lijn met de Topsectoren). En samen nadenken over kansrijke ontsluiting van financiering en cofinanciering.

11.3.3 Impact Corona op handelingsperspectieven

Dit scenario vertoont overeenkomsten met het Wederopbouw scenario van de provincie Noord-Brabant. Hier investeert de overheid op allerlei manieren in de wederopbouw van de provincie. De focus ligt op het herstel van de basisinfrastructuur van de economie en samenleving. Daarna kan worden doorgewerkt aan de ambities voor de toekomst.

Financiële positie provincie onder druk: scherpe keuzes maken, dus slim samen optrekken

Als de provincie in lijn met het Wederopbouw scenario scherpe financiële keuzes zal willen maken, dan wordt het nog belangrijker om met publieke en private partners (Triple Helix) samen op te

trekken. Ook wordt betrokkenheid bij EU programma's belangrijker.

11.4 De vastberaden staat

11.4.1 Omschrijving scenario

- Overheid behoudt groot aandeel in economische activiteit om groei te bevorderen
- Inzet op groter arbeidsaanbod en hogere productiviteit t.b.v. groei
- Innovatie is goed voor groei
- Kritisch op activiteiten die minder impact hebben op economische groei

Missiegedreven innovatiebeleid

De Rijksoverheid werkt vanuit missiegedreven innovatiebeleid. Innovaties worden breed gedefinieerd, niet alleen commercieel gedreven innovaties maar ook maatschappelijke innovaties tellen mee. Hiervoor worden revolverende fondsen ingezet die in brede zin revolveren. Er is veel aandacht voor ketengerichte innovaties. Vanuit robuuste netwerken kunnen maatschappelijke missies worden gerealiseerd.

Brede consortia bij ketengerichte innovaties

Innovatieagenda's leggen minder nadruk op puntgerichte innovaties. Van groter belang is de samenwerking vanuit consortia die over een keten zijn verspreid. Dit kunnen dus ook maatschappelijke partners en opleidingsinstituten zijn. De stip op de horizon is het behalen van maatschappelijke missies. Daarom

zijn veel keuzes voor beleidsinzet gedreven door missies. We kijken naar groei vanuit het begrip van brede welvaart. De overheid bepaalt de missies, zoals we die nu al terug zien in de maatschappelijke opgaven en het huidige missiegedreven innovatiebeleid.

Maatschappelijke druk slim benutten, aan de slag met de omgevingsvisie

Overheden zullen in dit scenario de maatschappelijke druk van burgersnetwerken en andere stakeholders benutten om keuzes te maken. Tegelijkertijd is het zaak om extreme meningen met terughoudendheid te benaderen, o.a. om verharding van de samenleving te voorkomen. Voordat de politiek een kanteling maakt, is een bepaalde mate van legitimatie nodig om ingrepen te doen. Ingrepen kunnen ook worden opgelegd van bovenaf. Bijvoorbeeld, ruimtegebrek is een belangrijke reden om ruimtelijke inrichting niet aan de markt te willen overlaten. De overheid zal keuzes moeten maken over ruimtelijke functies en functievermenging, vanuit de participatieve aanpak zoals uitgewerkt in de omgevingsvisie.

Vastberadenheid bij missies

In dit scenario is het zeer denkbaar dat beprijzing van mobiliteit zal worden ingevoerd. Dit heeft gevolgen voor het gebruik van infrastructuur en de behoefte aan nieuwe aanleg van infrastructuur. Het maken van dergelijke keuzes vraagt ook op regionaal niveau om vastberadenheid. Overheden moeten zich “vastbijten” in de missies, ook als de stuurgroepen (eigenaars van

het programma) “het niet willen”. Wij hebben meer huiswerk te doen om mogelijkheden te verkennen in ons regionale DNA besloten liggen. Het vraagt van ons dat we onze tanden zetten in het thema en de kansen voor sturing verkennen.

Verbinden, Verslimmen en Verduurzamen

De missiegedreven insteek maakt dat REWIN meer en meer werkt vanuit verbinden, verslimmen en verduurzamen. We ‘draaien onze agenda van sectoren naar de drie Vs’. Opgaves halen we op uit missies en transities. Die vertalen we naar de drie Vs en implementeren we via innovatie bij bedrijven (die sectoraal in te delen zijn). De missies / transities bepalen welke soort bedrijvigheid REWIN wil bedienen en welke type innovaties we in de regio op willen inzetten.

Internationale concurrentiekracht

De focus ligt nog steeds op het internationaal kunnen concurreren. Aandacht voor Groei MKB en Startup met focus op schaalbaarheid die passen binnen de opgaves die we met de 3Vs oppakken. Acquisitie en vestigen zijn hier ook op gericht. REWIN zoekt partijen die bijdragen aan het realiseren van de drie Vs.

11.4.2 Handelingsperspectieven

Dit scenario gaat uit van een perspectief op transities en een bijdrage aan brede welvaart en oplossingen voor maatschappelijke en ruimtelijke uitdagingen. Dit perspectief op transities is het inhoudelijke kader waarmee keuzes gemaakt kunnen worden t.a.v. van de ontwikkelingen die vanuit publieke middelen worden gefinancierd.

Maatschappelijke missies: grotere inzet op systeeminnovaties en maatschappelijk rendement

Maatschappelijk gedreven missies staan centraal en sluiten aan op het missiegedreven innovatiebeleid vanuit het Rijk. Dit betekent een grotere inzet op systeeminnovaties. Dit zijn innovaties in een ecosysteem met maatschappelijk rendement en inzet op een toekomstbestendige leefomgeving. De kanteling in het denken is dat technologie meer oplevert dan efficiëntie en lagere prijzen voor steeds betere producten. Namelijk dat technologie kan helpen voor inzicht in hoe een ruimtelijk en sociaal systeem in te richten opdat het rendement voor burgers (inwoners, werknemers, studenten, recreanten), ondernemers (en hun dieren) en natuur / biodiversiteit optimaal en toekomstbestendig is.

Lagere kortetermijnwinsten en versnelde afschrijfkosten: samen eruit komen over verliesposten

Maatschappelijk rendement en een toekomstbestendige leefomgeving zijn fundamenteel voor een duurzame economie en samenleving. Echter, het rendement op de korte termijn kan lager zijn en de investeringen hoog. Bovendien zijn er in allerlei sectoren hoge versnelde afschrijfkosten (sunk assets) van onduurzame bedrijfsprocessen, inventaris en infrastructuur. Dit is een maatschappelijk vraagstuk waarbij bedrijven, overheden en financierders eruit zullen moeten komen over de verliesposten. Juridisch bindende doelen, zoals vanuit de Klimaatagenda en het Natuur Netwerk Nederland maken het onmogelijk om deze discussie al te ver vooruit te schuiven.

Licence to operate cruciaal bij gebiedsgerichte processen

In dit scenario wordt veel aandacht besteed aan de dialoogprocessen en acceptatie van de nieuwe, minder vrijblijvende fase van de transitie naar een duurzame economie. De achterblijvers die niet in staat zijn te produceren volgens steeds striktere emissienormen zijn degenen die in gebiedsgerichte processen geen sterke kaarten hebben. Dergelijke bedrijven verliezen letterlijk hun licence to operate.

Nieuwe denkkaders vragen om toekomstgerichte sectorvertegenwoordigers

Dit dialoogproces betreft niet alleen het gesprek met ondernemers en inwoners. Ook in de Stuurgroepen van de Economic Board en bij politieke bestuurders heeft nog niet iedereen de kanteling gemaakt van smalle economische waardecreatie naar brede, toekomstbestendige welvaart en maatschappelijke missies. Deze nieuwe denkkaders vragen wellicht om andere vertegenwoordigers, namelijk uit bedrijven en netwerken die wél een duidelijk licence to operate hebben.

In contact blijven met burgers / bedrijven en hun zorgen: stevig en empathisch optreden bij emotioneel geladen vraagstukken

De overheid zoekt naar lokale kennis en inzicht over wat er speelt in de samenleving. Dit is nodig om het verhaal naar burgers en ondernemers uit te leggen over de keuzes die in de transities gemaakt worden. Daarmee zorgt de overheid dat de belangen van burgers en bedrijven niet uit het oog worden verloren, maar ze laat zich niet kapen door groepen die verbaal en fysiek sterke weerstand tonen tegen verandering. De maatschappelijke polarisatie rondom emotionele onderwerpen (Zwarte Piet,

asielzoekers, Coronamaatregelen, stikstofemissiebeperkende maatregelen, etc.) laat zien dat dit spel vraagt om een stevig én empathisch optreden van bestuurders.

Burgers en belangengroepen betrekken in consortia: “hier gaan we voor in de regio”

De actieve aandacht voor lokale kennis bij burgers en ondernemers heeft invloed op de manier waarop consortia worden gevormd. Burgers en andere belangengroepen worden actief meegenomen om maatschappelijke thema's aan de orde te stellen en aandacht voor te geven in projectvoorstellen. Dit leidt tot oplossingen waarbij een veel groter aantal doelgroepen, met verschillende interesses, mee delen in de winst van bijvoorbeeld ruimtelijke inrichting. De rol van de overheid bij het vormen van consortia is helpen om eenheid te vinden in het thema. Bijdragen aan de zoektocht naar eensgezindheid: “hier gaan we samen voor in de regio”. Dit draagt eveneens bij aan de ontwikkeling van een regionale identiteit.

11.4.3 Impact Corona op handelingsperspectieven

Dit scenario vertoont overeenkomsten met het scenario Wederopbouw van de provincie Noord-Brabant, waar de overheid en de samenleving samenwerken om een verandermoment te realiseren. Hier wordt ingezet op regionale productieketens en een andere manier van leven.

Beperkte middelen inzetten om een vliegwiel te realiseren

Dit scenario is sterk gericht op het creëren van maximaal impact met beperkte financiële slagkracht. Om daarin te slagen is het van

belang dat alle stakeholders vanuit synergie samen optrekken. De hierboven genoemde handelingsperspectieven zouden alle moeten inzetten op het bereiken van een volgend stadium in de transitie naar verduurzaming en brede, inclusieve welvaart.

11.5 De zelfbewuste samenleving

11.5.1 Omschrijving scenario

- Initiatief economische en sociale verandering vanuit de burger
- Algemeen belang voorop
- Meer vraag naar zorg en gezondheid
- Thuiswerken, meer tijd voor dierbaren en hobbies
- Bedrijven: duurzamere en sociale productie
- Waardenketens dichterbij huis

Verschuivende perspectieven en kantelende verhalen in zelfbewuste samenleving

In dit scenario is er veel aandacht voor het delen van best practices. Als zelfbewuste regio geven we aandacht aan wat er goed gaat. Dit werkt inspirerend en leidt geleidelijk tot een cultuurverandering. Soms gaat het niet vanzelf. Maar een nieuwe generatie neemt het over, zoals in agrarische bedrijven en gaat dingen anders doen dan de oude generatie. Op tal van onderwerpen in de samenleving zie je dat verhalen kantelen. Denk aan de Zwarte Piet discussie.

Van sectoren, naar maatschappelijke opgaven en missiegedreven innovaties

Door de samenleving en afnemers in de keten wordt men gedwongen bedrijfsactiviteiten duurzamer en schoner te maken. Er is niet meer sprake van een Triple Helix of een Quadruple Helix maar van een Multiple helix. Mensen willen zich laten horen. Dat gaat verder dan enkel stemmen bij verkiezingen is onvoldoende. Mensen willen zich op allerlei manieren laten horen of vertegenwoordigd zijn. Het risico op polarisatie van opvattingen is niet uitgesloten en verdient aandacht en alertheid in participatietrajecten.

In contact staan met de haarvaten van de samenleving

Overheden richten zich nadrukkelijk op het stimuleren van betrokkenheid van mensen in de haarvaten van de samenleving. Via subtiele inzet van multi-mediale en persoonlijke contact willen we mensen andere manier prikkelen en faciliteren. We geloven in bewustzijn, een stevige rol en een krachtig geluid van de gemeenschap in de regionale economie. Inspraaktrajecten worden vaker ingezet om met bedrijfsleven te komen tot duurzame ruimtelijke keuzes, en de kwaliteit van de leefomgeving voorop te stellen.

Stimuleren van inspirerende innovatieve ketens die waarde toevoegen aan de regio

REWIN zal hier ook veel meer (of alleen maar) werken vanuit de drie V's. Met een multiple Helix als sturingsmechanisme. We werken aan het organiseren van best practices en begrijpelijke

verhalen voor burgers. Innovaties die we aanjagen, moeten kunnen leiden tot best practices. Onze focus wordt niet meer bepaald aan de hand van sectoren, maar aan de hand van aspecten als duurzaam, veiligheid, gezondheid. Daar zoeken we innovatieve oplossingen die kunnen inspireren. Samen met RWB kan dit uitmonden in een koploperstrategie. Aandacht voor Groei MKB en Startup in de breedte, schaalbaarheid is minder relevant, lokale/regionale bijdrage veel meer. Acquisitie en vestigen zoekt naar partijen die we het lokale / regionale netwerk vanuit intrinsieke waarde / motivatie willen versterken. Die actief willen bijdragen aan de best practice. Een inspirerend voorbeeld is de Groene cirkel van Cosun. Daarbij gaat het bedrijf met de omgeving aan de gang om innovaties te organiseren, en ze helpen dat ook hun ketenpartners weer gaan innoveren, rimpeleffect.

Nadruk op vrijetijdseconomie en beleving

Vrijetijdseconomie heeft een dominante positie verworven in dit scenario vanwege de nadruk op gezondheid en welzijn. Samenwerking tussen bedrijven, toerismebonden, lokale / regionale natuurverenigingen en burgersnetwerken monden uit in best practices, zoals ecologisch beekbeheer met wandelroutes en proeverijen op fruitteeltbedrijven.

11.5.2 Handelingsperspectieven

Dit scenario richt zich sterk op de kracht van de “energieke samenleving”. Een samenleving waar initiatiefnemers elkaar vinden, een achterban meekrijgen, en erin slagen zaken uitgevoerd te krijgen. Dit vraagt om een faciliterende overheid die zowel de

belangen van de initiatiefnemers verder helpt, als ook scherpe aandacht heeft voor de doelen in overheidsagenda's.

Mediator / "oliamannetje" om consortia te ondersteunen

Ervaring met de Topsectorenagenda's heeft laten zien dat bij projecten en programma's behoefte is aan de rol van een "oliamannetje". Iemand die mensen bij elkaar brengt, de Triple Helix benut, ingangen weet naar bijvoorbeeld EU programma's en co-financiering weet te realiseren. Om een dergelijke rol goed te kunnen uitvoeren is een duidelijke visie nodig op de concretisering van faciliteren. Daarmee hangt de uitvoering van het faciliteren minder afhankelijk van de precieze invulling door een individu.

Samenwerking gemeenten vanuit gedeelde visie

De faciliterende overheid zou meer impact kunnen maken als de zestien gemeenten uit de regio West Brabant samenwerken vanuit een gedeelde visie. Door in gemeenschappelijkheid te werken is de impact groter dan de optelsom van zestien gemeenten. Daarnaast is samenwerking vanuit gedeelde belangen bij gebiedsgerichte processen rondom ruimtelijke inrichting een voorwaarde voor succes.

Rol van overheden: vanuit samenwerkingsverbanden de intrinsieke motivatie van actoren prikkelen

Zo kunnen gemeenten samen faciliteiten en middelen beschikbaar stellen en vanuit afspraken vervolgens de samenleving de ruimte geven om te doen wat logisch is. Daarbij is het mogelijk dat meerdere partijen vanuit een eigen visie aan tafel zitten. Samen met verschillende stakeholders bekijk je als overheidspartner wat een haalbare kaart is hoe de intrinsieke motivatie van actoren het

beste te prikkelen is. Het initiatief ligt in dit scenario immers bij bedrijven en burgers.

Overheid concretiseert visie op verduurzaming, in lijn met gebiedsgerichte agenda

Om niet de speelbal te worden van verschillende belangen heeft de overheid een visie op verduurzaming nodig, die aansluit op de gebiedsgerichte agenda's. Andere actoren zijn nodig om die visie concreet te maken spelen een belangrijke rol bij de realisatie ervan. De overheid biedt de juiste incentives om bij de verschillende actoren commitment (tijd, geld, materieel) los te maken.

Ontwerp van de publieke ruimte gericht op samenkomen, en een fijne plek om te leven

Een energieke samenleving heeft baat bij een uitnodigende (inclusieve) publieke ruimte in steden en dorpen. De mogelijkheden om samen te komen en te recreëren prikkelt de cohesie en uitwisseling van ideeën en zet aan tot initiatieven. Een kwalitatief hoogwaardig woonmilieu (ook voor arbeidsmigranten) en ondernemersmilieu gaan hand en hand.

De staat van het woon- en leefmilieu in de regio kan de doorslaggevende factor zijn in "de slag om talent". Want talentvolle kenniswerkers, vakmensen en andere krachten kunnen zich immers evengoed in andere regio's vestigen. Antwoord op de vraag "waar leef ik fijn?" is bepalend voor het menselijk kapitaal dat zich al dan niet in de regio vestigt. Dit is een oproep aan gemeenten en de provincie om vanuit deze bril naar de leefomgeving en voorzieningen in de regio te kijken.

Innovatieconsortia vanuit brede vertegenwoordiging om sociale innovatie te prikkelen

In dit scenario zijn innovatieconsortia samengesteld vanuit een uiterste brede vertegenwoordiging. Nog meer gebaseerd op wat iedereen graag wil, bij elkaar brengen van visies. Sociale innovatie is nog belangrijker dan in het scenario rechtsboven (De vastberaden staat). Dat maakt dat de aanpak in projecten integraal aandacht hebben voor opgaven.

Kracht en dynamiek van coöperaties ondersteunen

Dit scenario benadrukt de kracht en dynamiek van coöperaties, zoals Cosun. Ook andere samenwerkingsvormen waarbij korte B2C ketens centraal staan doen het goed. Denk aan Boerschappen en Herenboeren. Initiatieven waarbij waardecreatie bij de bron gebeurt. Dit is een trend in veel markten. Niet alleen food, maar ook tech en energie. Denk aan bedrijven in de mobiliteitssector zoals Moof en Tesla. De middenstand wordt er tussenuit geknipt, behalve als deze service kan toevoegen en dus voor de producenten waarde toevoegt in het leveren van klantgericht maatwerk.

11.5.3 Impact Corona op handelingsperspectieven

Dit scenario lijkt op het scenario Kansen pakken van de provincie Noord-Brabant, waarin de verschillende reacties van groepen mensen op de Coronacrisis worden benadrukt. Deze polarisatie en politisering van vraagstukken leidt tot meer onvoorspelbaarheid in de dynamiek van de energieke samenleving.

Aandacht schenken aan en oplossingen zoeken voor de kwetsbaarheid van groepen burgers

De kwetsbaarheid van groepen burgers is een risico voor de handelingsperspectieven waar sterk wordt ingezet op de kracht van burgers, bottom-up netwerken en coöperaties. De overheid zou maatregelen kunnen uitwerken die deze kwetsbaarheden wegnemen en er nieuwe veerkracht en constructieve energie voor terugbrengt (antifragiliteit: van kwetsbaarheden naar kansen).

12 Strategische noties in aanloop naar verdere visieontwikkeling

RWB en REWIN willen de komende periode meer de dialoog gaan voeren met overheden en andere stakeholders over de implicaties van trends en ontwikkelingen, de Coronacrisis en de betekenis voor opgaven gericht op het versterken van een toekomstbestendige economie en brede welvaart in de regio West-Brabant. Dergelijke gesprekken versterken het gezamenlijke inzicht over de drijvende krachten van veranderingen en hoe daarop te sturen vanuit de samenwerking t.a.v. maatschappelijke opgaven. Samenwerking is cruciaal aangezien bij allerlei opgaven een gebiedsgerichte aanpak het meest succesvol lijkt te zijn.

In voorbereiding op verdere uitwerking van keuzeprocessen en besluitvorming is uit de gesprekken over de trends en de scenario's inzicht ontstaan in een aantal belangrijke governancevragen voor de economie en samenleving van West-Brabant. Centraal hierbij staat de vraag: "Waarmee verdient de regio in de toekomst zijn geld?". Deze vraag omvat een drietal aspecten.

Allereerst heeft deze vraag betrekking op de ruimtelijke component van de economie. Hierbij gaat het om de ruimtelijke positionering bijvoorbeeld als logistiek gebied, agrarisch en biobased gebied en als gebied voor de maakindustrie, waarbij in alle gevallen circulaire waardeketens hoog in het vaandel staan.

Ten tweede is hier een bevolkingsvraagstuk en verstedelijkingsvraagstuk. Om de negatieve spiraal van leegloop, vergrijzing en arbeidstekorten om te keren is het nodig om stevig

beleid te voeren t.a.v. verstedelijking en de kwaliteit van de stedelijke omgeving. Mede gelet op concurrentie met andere regio's en verwachte blijvende krapte op de arbeidsmarkt zou dit grote prioriteit moeten hebben.

Ten derde vragen alle veranderingen in het ruimtelijk domein om aanhoudende aandacht voor de kwaliteit van het buitengebied, dat medebepalend is voor het vestigingsklimaat en vrijetijdseconomie. De dreiging is dat bij gebrek aan regie, ruimtelijke inrichting de regio "overkomt". Samenwerking tussen overheden en synergie bij gebiedsgerichte processen is de manier om de aandacht vast te houden op de uitwerking van alle plannen tezamen op het landelijk gebied.

Deze noties pleiten voor een missiegedreven beleid dat uitgaat van gebiedsgerichte ontwikkeling en samenwerkende overheden. Nu de grote verduurzamingstransities in een volgende fase zijn aangeland met op meer fronten bindende juridische kaders is het zaak gerichte en consistente sturing aan te brengen vanuit overheden om de transities te versnellen met perspectief voor ondernemers. De drie V's (verbinden, verslimmen en verduurzamen) bieden meekoppelkansen en dwarsverbanden tussen economische, maatschappelijke en ruimtelijke opgaven.

Bijlage: deelnemers dialoogsessies

RWB

- André Seip
- Bregje Poelman
- Eveline Riedé
- Astrid Persons
- Arjen de Jongh

REWIN

- Dennis van der Pas
- Freek van den Heuvel
- Mathijs van Campenhout
- Geert van de Wouw

